

Om fjärrhandel i Sydsandinavien yngre järnålder

Handel med glas under germansk järnålder och vikingatid

Av Ulf Näsman

1. Inledning

Med yngre järnåldern avses det i dansk arkeologi använda begreppet, d.v.s. att tidsrummet sträcker sig från folkvandringstidens början ca 400 e.Kr. till vikingatidens slut under 1000-talets senare del, och geografiskt avses med Sydsandinavien ungefär äldre medeltidens Danmark.

Med fjärrhandel menas i detta järnålderssammanhang helt enkelt systematisk införsel till ett politisk/etniskt område av varor, som med stor sannolikhet är framställda utanför detsamma. Det geografiska avståndet är således mindre viktigt än det sociala-politisk/etniska; att sociala barriärer och politisk/etniska gränser överskrides är betydelsefullare än antalet tillryggalagda kilometer eller dagsresor. Mycket talar för, att det sydskanaviska området under större delen av yngre järnåldern utgjort ett politisk/etniskt tämligen sammanhängande och danskt område (Näsman 1988). Det är införsel av varor utifrån till detta område, som är ämnet för följande översikt.

Utgångspunkten är given i Ulla Lund Hansens sammanfattning i denna volym av handelns form och utveckling under romerska järnåldern. Periodövergången till äldre germansk järnålder är i handelssammanhang diskuterad senast av Näsman (1984a), Straume (1987) och U.L. Hansen (1988a&b).

Germansk järnålder är vad gäller handel mindre väl

undersökt än romersk järnålder; framförallt saknas en materialbas som Eggers' klassiker om den romerska importen från 1951. För Nordens del kan Eggers nu ersättas av U.L. Hansens nya sammanställning 1987. Handel med glas är nyligen behandlad i flera arbeten, men endast för utvalda glastyper (t.ex. Evison 1982a&b; 1983; 1988; Näsman 1984a; 1986). Forskningens ökade intresse för studier av handeln under senare delen av yngre germansk järnålder beror främst på, att det nu är tydligt, att urbaniseringen av Norden börjar redan i detta tidsrum. Platser som Hedeby Syd, Ribe och Åhus (Skåne) tilldrar sig därför stor uppmärksamhet. Band 3 i serien 'Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa' (Düwel et al. 1985) innehåller en rik samling artiklar om handel under germansk järnålder/merovingertid i Europa.

Diskussioner av vikingatidens handel är legio; då det, så att säga, ingår i varje förståelse av vikingatidens karaktär, att handeln var omfattande och livlig. Däremot saknas faktiskt – med några välkomna undantag (t.ex. Wamers 1985) – de nya grundliga materialpublikationer, som bör vara aktuell forsknings underlag, och t.ex. Arbmans avhandling (1937) står sig därför fortfarande till stora delar. Goda översikter över forskningsläget är framlagda senast av Michael Müller-Wille (1985) i en publikation om Östersjöhandel (S. O.

Lindquist 1985) och av Heiko Steuer (1987a) i ovan nämnda series band 4 om handel under karolinger- och vikingatid (Düwel et al. 1987).

2. Källmaterialet

Representativiteten hos de arkeologiska källorna är av avgörande betydelse för säkerheten i alla resonemang om handel i nordisk yngre järnålder. Skriftliga källor med egentligt upplysande innehåll om Norden finner vi först med vikingatiden (översiktligt Jankuhn 1976).

Då de skriftliga källornas syfte ej är att beskriva handel och då de präglas av meddelarens synvinkel, som oftast är vänd mot helt andra ting, inskränkes deras värde avsevärt. Viktiga upplysningar förekommer givetvis, t.ex. vilka platser som enligt källans värdering varit *civitates*, *emporia*, *porti*, *vici*, etc. och ofta ges samtidigt kompletterande information om dessa platser, som t.ex. att Hedeby hade en *comes* (Rimberts 'Vita Ansgarii' kap. 31; översättningen är problematisk, jfr 'jarl' efter översättning i Skovgaard-Petersen 1981: 39 och 'greve' efter Odelman 1986). Bland de handelsvaror, som befunnits värda ett omnämnande, märks flera, som p.g.a. bevaringsförhållandena sällan kan beläggas arkeologiskt, t.ex. pälsverk och slavar. Omnämnandet för år 873 i 'Annales Fuldenses', att danerkungen Sigfreds sändebud kom til Bürstedt, för att förhandla om freden i gränstrakten mellan dem och saxarna samt om att köpmännen (*negotiatores*), när de reste fram och tillbaka mellan de två rikena med sina varor, skulle kunna köpa och sälja dem i fred (Skovgaard-Petersen 1981: 33), är givetvis av största värde – den visar, att handeln då, alltså senast 873, nått ett sådant omfång och en sådan grad av organisation, att bilaterala handelsavtal var nödvändiga för dess reglering.

Arkeologiska källors värde begränsas av fynd- och

bevaringsförhållanden, utgrävningarnas inriktning, omfång och kvalité samt av använda metoder och frågeställningar vid dokumentationen. Förutom att de talar också om tider utan skriftliga källor, ligger deras styrka i möjligheten att mäta, alltså kvantitativt värdera, förändringar i handelns omfattning och inriktning, vilket de skriftliga källorna ej medger (en aspekt framhävd särskilt av Hodges 1982 och Hodges & Whitehouse 1983) – ett exempel på en dylik infallsvinkel är Siri Myrvolls nedan refererade undersökning av handeln med Eidsborgbrynen.

För en stor del av yngre järnåldern är vi tyvärr ännu beroende av gravfynd för studiet av fjärrimport. Förvisso *kan* handelskonjunkturer speglas av ändringar i importen i gravfynd, men det krävs stöd från andra källtyper som boplatser, för att en sådan tolkning skall vara rimligare än en, som endast ser ett utslag av religiöst färgade förändringar av gravskicket.

Fig. 1 visar, hur gravfunna glaskärl enligt en sammanställning publicerad av John Hunter (1975) fördelar sig på period och område. Den klassiska och, som Randsborg (1987: 212) uttrycker det, naiva tolkningen av denna bild är, att Danmark dominerade handeln under romersk järnålder, att Gotland och framförallt Norge tog över kontrollen under folkvandringstid, medan vendeltidens ledande handelscentra var Gotland och vendelkulturens kärnbygd i Uppland. Däremot har ingen visst påstått, att Svealand behärskade vikingatidens handel i samma grad som området är rikt på importfynd i gravar – det motsägs ju av de skrivna källorna.

Antalet undersökta boplatser med bevarade kultur- lager, som kan belysa importförekomsten, är dessvärre ännu få och dessutom geografiskt mycket ojämnt fördelade. Tills vidare kan boplatundersökningarna därför huvudsakligen användas till att punktvis illustrera

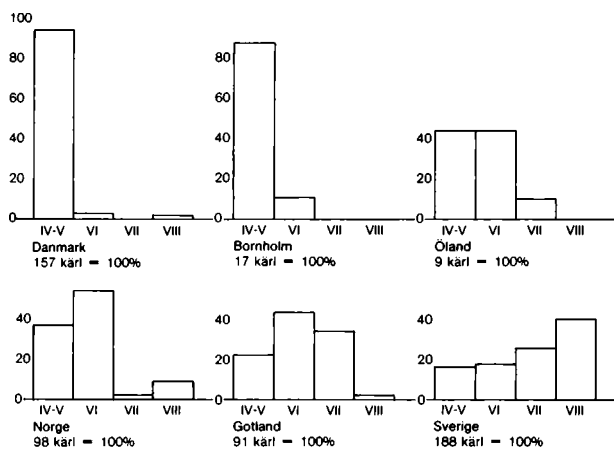

Fig. 1. Diagram över glaskärl funna i gravar. Uträknat i % för nordiska områden på grundlag av Hunter 1975: 81, tables 9-10. Efter Näsman 1986 fig. 1-2 & 13.

gravskickets betydelse för bilden av importmängden i ett givet område, d.v.s. belysa gravmaterialets representativitet för det levande livet.

Importfynden i Eketorp-II m.fl. boplatser på Öland (Näsman 1984a: 21f) vittnar om en utbredd förekomst av glaskärl under yngre romersk järnålder – vendeltid, som alls ej motsvaras av samma frekvens i samtida gravar. Det torde också vara ett förändrat gravskick, som förklarar, varför glas försvinner från gotländska gravar i sen vendeltid och vikingatid – fynden från Paviken (P. Lundström 1981) visar ju, att glas också infördes till ön vid denna tid. Med utgångspunkt i glasmaterialet från Kaupang (E.-K. Hougen 1969) bör man kunna anta, att ett förändrat gravskick också i Norge förklarar minskningen av antalet gravfunna glas i merovingertid och vikingatid och inte sviktande handelskonjunkturer.

I Sydskandinavien ses detsamma under germansk

järnålder och vikingatid. Importmängden i jylländska Dankirke (U.L.Hansen i RGA 5/3-4 s.v. Dankirke) och skånska Gårdlösa (Stjernquist 1986) motsvaras ej av samtida gravfynd i omgivningen och det är ej heller fallet omkring handelsplatserna Ribe (Näsman i Ben-card 1979) och Hedeby (Dekówna 1978) med rika glasfynd. På Bornholm finns överhuvudtaget få gravar med importerade lyxkäril och i yngre germansk järnålder – vikingatid är inte ett enda gravfynd med glas känt, trots att mängder av skelettgravar är undersökta; att det är gravskicket, som ej redovisar den reella mängden glas, framgår nu av uppseendeväckande rika fynd av glasskärivor från hela yngre järnåldern på öns boplatser, t.ex. Sorte Muld, (Watt 1987a&b).

Ett exemplariskt fall, där en religiöst motiverad ändring i gravskicket utesluter nedsättande av käril i varje form, är Gotlands senvikingatida kyrkogårdsfynd. De döda är däremot gravlagda med samma slags dräktsmycken, som finns i de samtida gravläggningarna på de gamla gravfälten, men här hävdades det hedniska skicket med gravkäril och en stor uppsättning bronskäril är resultatet (Trotzig 1967). De kristna gravarna avslöjar ingen import av bronskäril, de samtida hedniska gör.

Detta memento gör, att man kan konstatera, att förekomsten av glas i gravar är beroende av idéer omkring gravläggningssceremoni och döds kult (refs. se Näsman 1984a: 118 not 1). Frånvaron av glas i gravar behöver därför ej visa, att glas saknades i den levande livet, men blott att de ej haft någon roll i begravningsakten.

Att ny inriktning på den arkeologiska undersökningsverksamheten kan påverka vår bild av handel märkbart, illustreras lätt av tre för yngre järnåldern väsentliga fyndtyper: basaltkvarnsten, sceattas och reticellaglas.

När Greta Arwidsson (1942: 96ff) med utgångspunkt i reticellaskålen från båtgrav 6 i Valsgärde (Uppland) diskuterade 7.-8. århundradets glashandel, stod ett mycket litet jämförelsematerial till hennes förfogande – i Skandinavien endast glasen i ett par gravfynd, några skärvor från Birka samt reticellapärlor. Nu efter 46 år med intensiv utgrävningsaktivitet kan vi se, hur materialet vuxit och att tillväxten inte består av mer än ett gravfynd, medan boplatssynden består av skärvor från nio olika platser (se sammanställning i Näsman 1986: 76ff). Förklaringen är, dels att reticellaglas i tid ligger efter att glasförande gravskick upphört i större delen av Skandinavien, dels att det först är i nyare arkeologi, som boplatssökningarna fått tillräcklig omfattning, inte minst på handelsplatserna, där huvudparten av fynden är gjorda.

Johan Callmer illustrerar (1984a fig. 1-2) samma förändring i forskningens inriktning, när han kartlägger utbredningen av sceattas före och efter 1950. Inget gravfynd i Skandinavien har hittills innehållit en sceat, medan samma mynttyp nu hittats på snart många boplatser i Sydskandinavien.

När Parkhouse (1976) publicerade en spridningskarta över basaltkvarnstenar, kunde han markera ett par fynd i Jylland och ett på Sjælland, alla boplatssynden. Senare kunde hans karta kompletteras med punkter för sju nya boplatssynden (Näsman 1986 fig. 11; jfr Steuer 1987a fig. 10)) och idag kan införas ytterligare en mängd platser (S. Jensen i denna volym; jfr Müller-Wille 1985 fig. 12; L.Chr. Nielsen 1987: 194ff. fig. 23). Kvarnstenar finns inte i gravfynd, vilket understryker det redan sagda, att boplatssers värde för handelsforskningen är större än gravars – i varje fall under yngre järnåldern med dess orepresentativa gravskick.

För värderingen av den sydsandinaviska fjärrhandeln under yngre järnålder är det av största värde, att

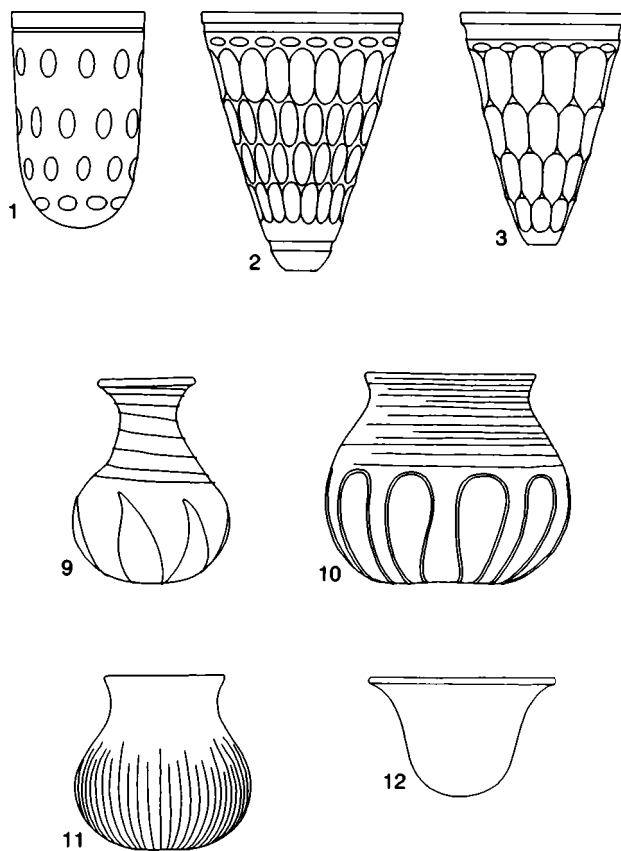
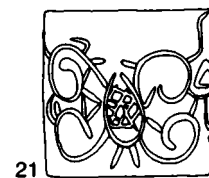
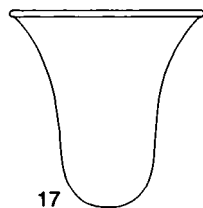
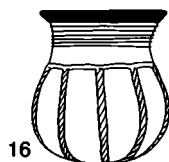
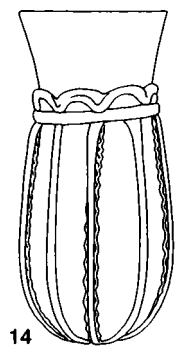
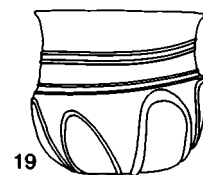
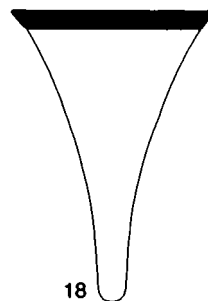
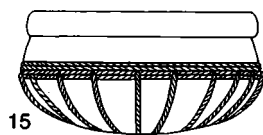
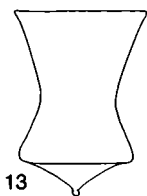
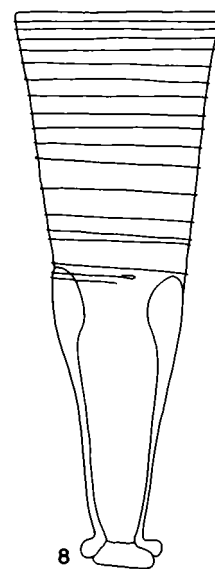
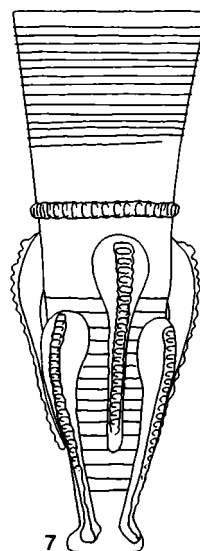
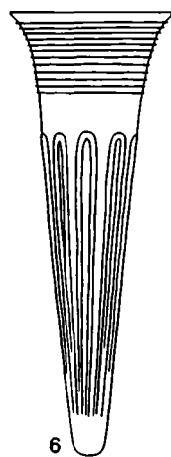
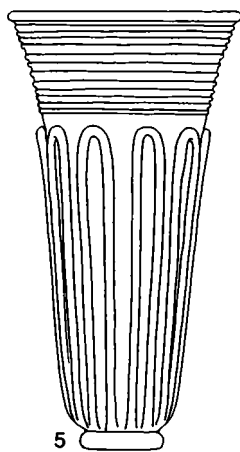
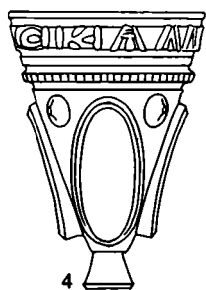

Fig. 2. Skisser av diskuterade glastyper. 1: cylindrisk ovalslipad bägare; 2: konisk ovalslipad bägare; 3: konisk facetterad bägare; 4: slipad fotbägare; 5: tråddekorerad fotbägare – 'Snartemotyp'; 6: tråddekorerad spetsbägare – 'Kempstontyp'; 7: snabelbägare – Evisons typ 4; 8: snabelbägare – Valsgärde-typ; 9: tråddekorerad halsbägare med smal hals; 10: tråddekorerad halsbägare med vid hals; 11: refslad halsbägare; 12: tumlare; 13: störtbägare; 14: säckbägare; 15: reticelladekorerad skål; 16: reticelladekorerad halsbägare; 17: trattumlare; 18: trattbägare; 19: halsbägare Arwidssons typ 2 dekorerad med öppna öglor, från Birka grav 750; 20: halsbägare Arwidssons typ 2 dekorerad med sammanknipta öglor, från Birka grav 739; 21: cylindriskt slipat glas, från Birka grav 542; 1-6 efter Näsman 1984a: 150f, 7-18 efter Näsman 1986 fig. 7, 19-21 efter Arbman 1940 pl. 193-194.

en rad boplatundersökningar nu genomförts, vilka korregerar gravfyndens vittnesbörd, men ännu är de ej många nog till att göra jämförelser mellan delregionerna försvarliga. Utanför Sydsandinavien blir problemet dock ännu större. T.ex. är bristen på undersökta och/eller publicerade senvendeltida – vikingatida boplatser på Öland, Gotland och Bornholm ett allvarligt hinder, när man vill undersöka, hur långt in i Östersjöområdet 700- – 800-talets handel med basvaror som kvarnstenar, brynen och täljstensgrytor sträckte sig.

Bristen på boplatundersökningar kring Hedeby försvårade tidigare alla försök att se platsen i förhållande till sitt uppland, vilket fortfarande gäller runt Birka. Infallsvinkeln handelsplats – omland är givetvis av största intresse. Läget runt Hedeby är nu förbättrat avsevärt (Müller-Wille 1988). För Ribes del är en publikation av omgivningens material på väg (S. Jensen i tryck) och Callmer arbetar i Åhus systematiskt med omlandsproblemet (1982 & 1984b).

Otvivelaktigt kommer nya boplatstgrävningar att kasta nytt ljus över yngre järnålderns handel, men för Sydskandinaviens del torde dock några huvuddrag idag ligga tämligen fast.

3. Glaskärl i fjärrhandeln

Den yngre järnålderns glasimport är aldrig samlat framställd, men ett betydande antal studier är genomförda och på senare år ses ett förnyat intresse, säkerligen utlöst av de allt fler skärvfynden från boplatser, där Helgöundersökningen utgör en milstolpe (A. Lundström 1981).

I äldre germansk järnålder fortsätter importmönstret från yngre romersk järnålders slutskede med en stor import av slipade glas, främst från Svartahavsområdet (se typskisser fig. 2; Näsman 1984a; Straume 1987) men också västliga glas infördes, nu åter i ökan-

de antal. Här utmärker sig de höga tråddekorerade fotbägarna, de s.k. Snartemoglasen, genom sin stora mängd (Näsman 1984a; Stjernquist 1986; Koch 1987:110ff; Straume 1987). Om ursprunget råder dessvärre den största osäkerhet, men enigheten sträcker sig dock så långt, att det bör sökas väster om Oder-Neisse och norr om Alperna.

En viss import av flera olika glastyper från det nu frankiska Gallien kan påvisas, framförallt i Jylland och i Sydnorge (Näsman 1984a: 110; glaset från Nordre Rør, Østfold skal strykas i detta sammanhang, se Straume 1988), medan införsel från England ej med säkerhet kan påvisas ännu. Påfallande är, att de i det merovingiska området och i England så vanliga spetsbägarna, s.k. Kempstonglas, nästan helt saknas i Skandinavien (senast Evison 1988: 236; Koch 1987:116).

Införseln av slipade glas från sydöst ebbade ut i senare delen av 400-talet. Avbrottet i förbindelserna till Svartahavsområdet speglas också i andra material, (jfr. Näsman 1984b), och sammanhänger säkerligen med de politisk/etniskt ändrade förhållandena i Öst- och östra Centraleuropa, där den germanska kulturens sammanbrott, det hunniska nomadrikets upplösning och den slaviska expansionen är karakteristiska element (refs. se Näsman 1984a: 106ff). Utbredningen av de slipade östliga glasen (fig. 3) visar tydligt förbindelserna över Polen till Svartahavsområdet. De ovalslipade cylindriska bägarna, som huvudsakligen dateras till yngre romersk järnålder, är vanliga i Sydsandinavien (Näsman 1984a; U.L. Hansen 1987; Straume 1987), medan de koniska ovalslipade eller facetterade glas, som finns också i många fynd från äldre germansk järnålder (Näsman 1984a; Straume 1987), är relativt sällsynta här, jämfört med framförallt Norge.

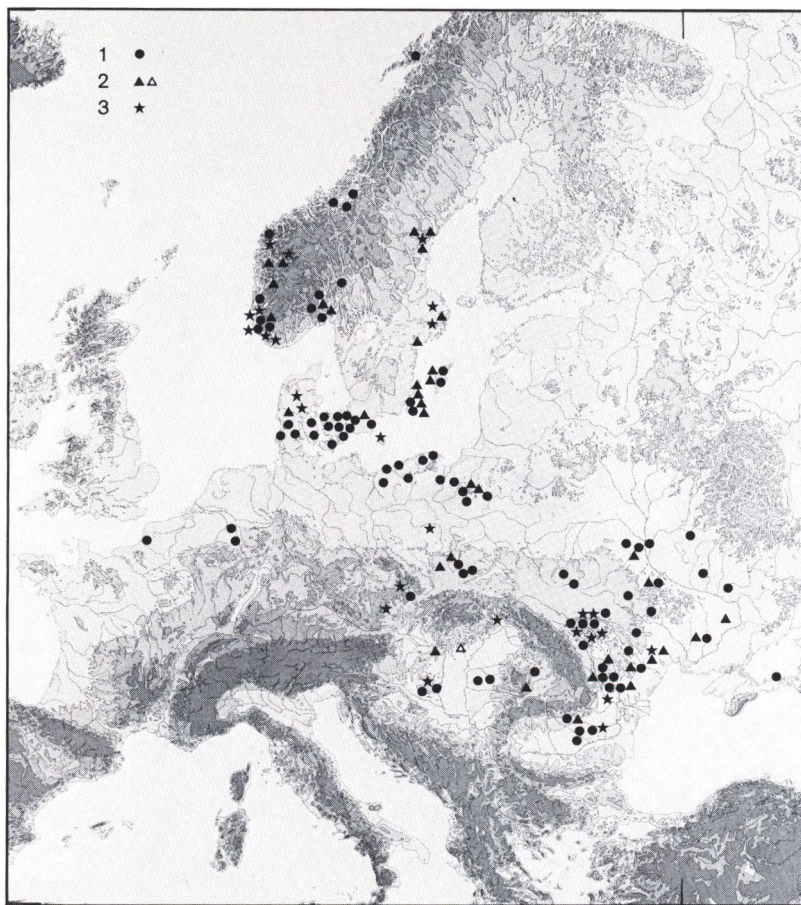
Förhållandet att Snartemoglas aldrig anträffats i

Fig. 3. Spridningskarta över slipade glas.

1: Cylindriska ovalslipade bägare. (Kompletterad efter Näsman 1984a: 50 karta 3 och Straume 1987 karta 2).
2. Nya fynd av skärvor: Jakuszowice & Igolomia-Zofiopole i Polen (Godlowski 1986: 32), Opatów (självsyn 1987)).

2: Koniska ovalslipade eller facetterade bägare. (Kompletterad efter Näsman 1984a: 58f. karta 5 och Straume 1987 karta 4. Nya fynd av skärvor: Opatów & Lesko i Polen (självsyn 1987)).

3: Slipade fotbägar. (Kompletterad efter Näsman 1984a: 61f. karta 6 och karta 5. Nytt glas: Barcea-Tecuci i Rumänien (Tau & Nicu 1985)).

yngre germansk järnålders fyndmaterial antyder, att importen av denna typ upphörde under 500-talets första hälft, men det är ytterst osäkert varför (Näsman 1984a: 118). Spridningen av Snartemoglasen ger ingen entydig bild av ursprunget på Kontinenten, fränsett att det knappast ligger inom Kempstonglasens utbredningsområde (fig. 4). Kartan över Snartemoglas visar åter, hur påfallande få glasfynden är i Sydskandinavien

en under äldre germansk järnålder. Som redan framförts är detta sannolikt resultatet av ett ändrat gravskick. De tre nyfynd, som kunnat förtecknas sedan 1984, kommer betecknande nog alla från boplatser.

Det finns knappast tillräcklig grund för antagandet att danskt område inte längre var lika rikt på glas som under yngre romersk järnålder.

Från den förra delen av yngre germansk järnålder,

Fig. 4. Spridningskarta över tråddekorade bägare.

1: Fotbägare, 'Snartemoglas' och liknande, inklusive skärvfynd. (Kompletterad efter Näsman 1984a: 70f. karta 8b; Straume 1987 karta 10 samt Koch 1987 fig. 45. Nya svenska fynd efter Stjernquist 1986; danska skärvor: Næstved, Sjælland (J.E. Petersen 1988); Sorte Muld, Bornholm (Watt 1987a); tyskt gravfynd: Tötensen vid Hamburg (opublicerat, självsyn 1987).

2: Spetsbägare, 'Kempstonglas' och liknande, inklusive skärvfynd. (Kompletterad efter Näsman 1984a: 73 karta 8a, Straume 1987 karta 10 samt Koch 1987 fig. 47. Nya fynd: skärv från Helgö (Evison 1988: 273); tre tyska brandgravar från Regesbostel-Rehmsdorf, Ketzendorf och Tötensen vid Hamburg (opublicerade, självsyn 1987).

d.v.s. från ca 550 till framemot 700, ökar åter glasimporten och nu består den helt av västliga glas, som det synes främst från England men också från det merovingiska Frankerriket. Till de viktigaste typerna hör (se fig. 2) snabelbägare, låga halsbägare i olika utföranden, tumlare, störtbägare och säckbägare (Näsman 1986).

Spridningskartan för snabelbägare (fig. 5) ger en

tydlig anvisning om det sannolikt engelska ursprunget för flertalet av de skandinaviska fynden (jfr Evison 1982b). I denna period gör gravskicket, att även Norge faller mer eller mindre bort och endast i vendelkulturens kärnområde i Södermanland – Uppland samt på Gotland kan rikedom på glas i gravfynd registreras. Ett par nyfynd i Sydsandinavien publicerade sedan 1986 är foljdriktigt boplatssfynd.

Fig. 5. Spridningskarta över snabelbägare. (Kompletterad efter Näsman 1986 fig. 8).

1: Evisons typ 4. Nytt fynd av skärv: Sorte Muld, Bornholm (Watt 1987a; självsyn 1987).

2: Valsgärdetyp.

3: Skandinaviska fynd i övrigt. Nytt fynd av skärv: Gårdlösa, Skåne, (Stjernquist 1986).

4: Osäkra fynd i Skandinavien.

5: Skandinaviska skärvfynd, möjligen snabelbägare.

6: Övriga typer eller obestämda typer i kontinentala och insulära fynd.

7: Särskilda typer från Helgö och Maria Ponsee.

För den senare delen av yngre germansk järnålder är gravfynden få och större delen av materialet utgörs av svårbearbetade skärvmaterial från handelsplatser som Ribe, Åhus och Helgö. Den enda glastyp, som undersökts närmare, är glas dekorerade med pålagda reticellastavar (fig. 2; Evison 1982a; 1988; Näsman 1986). Typens datering sträcker sig från 600-talet (Valsgärde 6, Eketorp-II) till in i vikingatid (Århus,

Birka m.fl.). Endast fyra fynd är säkert från gravar, två kommer från lantliga boplatser (men varken Borg eller Sorte Muld är normala bondebebyggelser), ett fynd är från en befäst bebyggelse (Eketorp-II), många skärvor kommer från handelsplatser (Ribe, Åhus, Kaupang, Helgö) och slutligen finns fynd från tre protostäder (Hedeby, Århus, Birka; om begreppet, se nedan). De många glasen från handelsplatser och proto-

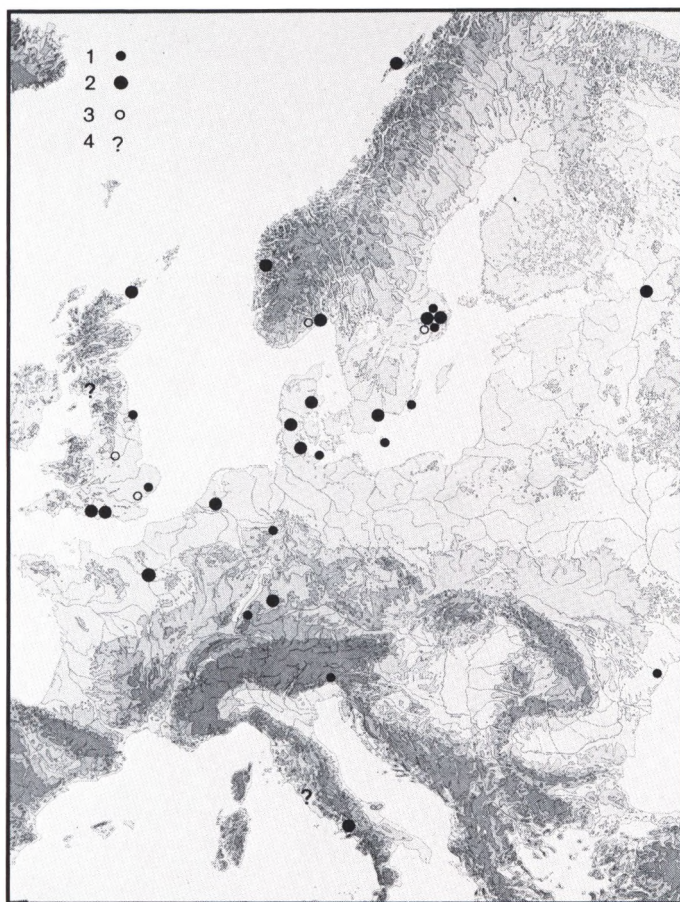

Fig. 6. Spridningskarta över reticelladecorerade glas. 1: Enstaka fynd, 2: flera fynd, 3: möjliga fynd, 4: osäkra fynd.

(Kompletterad efter Näsman 1986 fig. 9). Nya fynd från Sorte Muld, Bornholm (Watt, 1987a; självsyn 1987); Paderborn, Tyskland (Müller-Wille 1985: 86f); San Vincenzo, Italien (Evison 1988: 243), Schwarzwald, Tyskland, Starigard/Oldenburg, Holsten (Baumgartner & Krueger 1988: 69 ff.) och Saint-Denis, Frankrike (opublicerat, information Nicole Meyer, självsyn 1988;

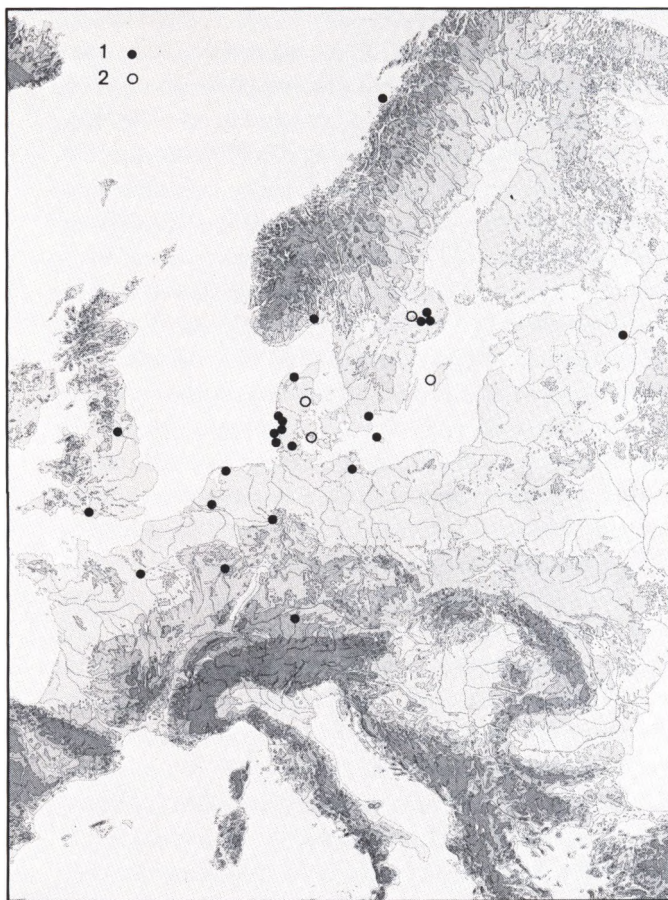
städer är något nytt, som framförallt speglar ett förändrat källäge, men också att handeln nu delvis förändrats. Kartbilden (fig. 6) med den vida spridningen över Europa tyder på flera produktionscentra. De nordiska glasen kommer dock snarast från England, vilken hypotes kan underbyggas med hjälp av reticellapärlor (Näsman 1986; Evison 1988).

Förutom reticellaglas kan man under sen yngre ger-

mansk järnålder räkna med andra västeuropeiska glas-typer (se fig. 2) som hals- och störtbägare samt ur tumlarna utvecklade trattbägare. En grundlig bearbetningen av skärven från Ribe, Åhus och Helgö bör bidra till större klarhet häröver.

Vikingatidens glas är endast sporadiskt kända, bristen på kontinentalt och engelskt material är besvärande och det nordiska är synnerligen ojämnt fördelat,

Fig. 7. Spridningskarta över trattbägare. 1: Säkra fynd. 2: Troliga fynd. Efter fyndlista i not¹.

med Birka som Nordeuropas i särklass rikaste fyndplats (Arbman 1937), vilket givetvis ger en orimligt skev bild av den engång existerande verkligheten.

Birkamaterialet är nu nybehandlat av Greta Arwidsson (1984), som utskiljer nio typer, varav två emellertid endast är kända som fragment och tre typer förekommer endast i ett exemplar vardera. Typ 3, reticellaglas, är behandlad ovan. Förutom det orientaliska

glaset typ 7, skall här endast i korthet diskuteras halsbägarna typ 2 och den största gruppen, trattbägare typ 1 (se fig. 2).

Någon systematisk genomgång av trattbägare finns ej och särskilt är det svårt att få klarhet över förekomsten i Östeuropa. Gravfynd finns endast i Frisland och Skandinavien och bristen på publicerade boplatsmaterial från Kontinenten och England gör det svårt att

diskutera produktionsområden och handelsvägar. Trattbägarna är utvecklade av den yngre germanska järnålderns tumlare (refs. se Näsman 1986: 96 not 227) och sannolikt är typen utbildad redan på 700-talet. Genom de nya studierna kring Birkamaterialet kan typens huvudperiod i Skandinavien nu helt säkert bestämmas till äldre vikingatid (I. Jansson 1985: 125 fig. 110; jfr Arbman 1937: 83). Till de yngsta säkert daterade exemplaren kan räknas bägaren i Hedeby's båtkammargrav från ca 900 (Müller-Wille 1976). De flesta forskare antar en karolingisk produktion i Namur-Trierområdet, men en framställning även i England kan på bakgrund av Hamwicfynden antas. Med Hunter (1980) kan dock konstateras, att de nordiska glasen knappast kommer från samma hyttor som Hamwicglasen (jfr. Sanderson; Hunter & Warren 1984: 62ff.).

Den här framlagda kartan (fig. 7), som med säkerhet är mycket ofullständig, avviker liksom kartan över reticellaglasen markant från dem över äldre ovan omtalade glastyper (fig. 3-5). Inom Skandinavien finns gravfynd på 10 platser, tre fyndplatser är agrara boplatser (Sorte Muld, Aggersborg, Andersminde), fem är handelsplatser (Helgö, Paviken, Åhus, Ribe, Kaupang) och tre protostäder (Birka, Århus, Hedeby). Det kan dock betvivlas, att de kustbundna handelsplatsernas och protostädernas dominerande position verkligen speglar verkligheten. Det förefaller mindre troligt, att lyximporten huvudsakligen konsumeras på handelsplatser och i protostäder; snarast reflekteras den förändring i handelsorganisationen, som nedan skall behandlas närmare. De få fynd, som faktiskt kommer från landsbygden, tyder på, att den egentliga spridningen utanför handelsplatserna varit betydligt större än vi med arkeologiska metoder hittills kunnat belägga. Skevheten förklaras bl.a. av, att bevarade vikingatida kulturlager framförallt undersökts på

handelsplatser och i protostäder. Inte är det väl orimligt, att tro storbönder i Omgård och Vorbasse om att dricka ur glas?

Enligt Birkaundersökningarna (I. Jansson 1985: 131 fig. 110) ersättes trattbägarna i mellersta vikingatid av halsbägare med tråddecor – Arwidssons Birkatyp 2 (fig. 2; Arbman 1937: 48ff, Taf.9; 1940 Taf. 193:2-3, Arwidsson 1984: 204 fig. 24). Dessa glas är idag starkt omvandlade, delvis devitrifierade (Arbman 1937: 255), vilket tyder på att de är av det mer ostabila potaskeglas, som från yngre germansk järnålder allt mer kom att ersätta det klassiska romerska sodaglasreceptet (refs. se Näsman 1984a: 18 not 10; jfr Dekówna 1980: 378ff). En skärva av ett glas som i Birka grav 739 (Arbman 1940 Taf.193:2) kommer från Ribe (opublicerad; Den Antikvariske Samling, Ribe), men i övrigt har jämförelsematerial saknats, varför typens ursprung varit höljt i dunkel. Om man fäster tilltro till likheten med merovingertidens halsbägare (Näsman 1986: 71ff), har ett karolingiskt ursprung kunnat förmodas. Detta underbygges nu av nya fund av liknande glas från 900-talet från de stora utgrävningarna norr om katedralen i Saint-Denis, Frankrike (självsyn 1988, information från Nicole Meyer, Saint-Denis).

Grav 542 i Birka innehöll ett slipat glas (C.J. Lamm 1929-30: 156 pl. 58; 1941 pl. 3; Arbman 1940 Taf. 194:1; 1962 färgfig; Arwidsson 1984: 205 fig. 24), som allmänt betraktas som orientaliskt. C.J. Lamm har undersökt förekomsten av orientaliska glas i Skandinavien och från vikingatid kan han förutom Birkabägaren endast notera ett uppländskt gravfynd från Barkarby (Lamm 1941 pl. 1; Arbman 1962 färgfig). Graven innehöll skärvor efter minst sex glas varav en är målad med glaslyster. Glaset är troligen framställt i Egypten och detsamma torde gälla ett nytt fynd från Viborg, funnet i lager från omkring 1100 (H.K. Kristensen

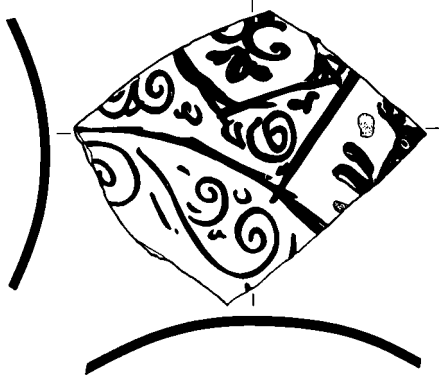

Fig. 8. Skärva från grävningar vid Viborg Sønderø av violett glas målad med glaslyster. Tecknad av Elsebet Morville. (VSM 881D – 113BAY).

1988). Det är en skärva av lystertermålat glas (fig. 8). Liksom en av skärvorna från Barkarby är glasmassan violett och lysterfärgerna är gult, grönaktigt och mörkbrunt (jfr C.J. Lamm 1929-30: 120, färgpl. A:10, pl. 41:19 & 21). Dessa sällsynta glas är ett intressant inslag, som visar, att östliga glaskärl efter 300 års avbrott åter infördes under vikingatid.

Förändringar i importvägarna under yngre järnålderns 700 år kan således med hjälp av införda dryckesglas studeras tämligen väl. Betydligt svårare är att diskutera eventuella inomnordiska förskjutningar i utbytet med omvärlden. Den klassiska bilden, med kraftiga förändringar från dansk hegemoni i romersk järnålder, över norsk kontroll i äldre germansk järnålder till vendelkulturens uppblomstring, måste idag betraktas som antikverad och beroende på en otillräcklig källkritisk behandling av materialet. De nya boplatsfynden mer än antyder, att Sydskandinavien behöll mer eller mindre samma centrala roll för den inomnordiska spridningen, som kunnat studeras för yngre ro-

mersk järnålders del (U.L. Hansen 1987 och denna volym; jfr Randsborg 1987). Den är en egentligen ganska självklar följd av det geografiska läget mellan Kontinenten och Skandinavien.

Glaskärlen är emellertid utpräglade lyxvaror och som sådana representanter för uråldriga spridningssystem för dyrbarheter i Europa. Inget i glasmaterialet i sig visar någon förändring härvidlag, men fyndkontexterna innehåller en anvisning om, att stora förändringar ägde rum mellan yngre romersk järnålder och medeltidens början. Det tänkes här på det förhållandet, att den sena germanska järnålderns och vikingatidens glas så uppenbart till stor del distribuerades över specialiserade handelsplatser, som i flera fall rent av kan klassificeras som protostäder. Innan betydelsen av detta kan dryftas närmare, måste annat material i korthet omtalas för att belysa vårt vetande om den yngre järnålderns handel.

4. Andra handelsvaror

Lyxvaror

En hel rad produkter kunde här behandlas som komplement till referatet om glashandeln ovan. Viktig forskning rörande handel med kostbara textilier/dräktedelar pågår (Hägg 1984a&b; L.B. Jørgensen 1984; 1986; sammanfattande Steuer 1987a: 168ff) och många undersökningar om spridning av smycken är genomförda (t.ex. för äldre germansk järnålder Vierck 1970; Näsman 1984b; för yngre germansk järnålder Ørsnes 1966; för vikingatid Capelle 1968; Vierck 1984; Wamers 1985; Steuer 1987a: 156ff). Även handeln med halvådelsten kunde nämnas (granater: Arrhenius 1985; ametister: Iversen & Näsman 1978: 91; Arrhenius 1978; karneoler och bergkristall: Jansson 1987: 794 fig. 10 m. refs.). Som exempel skall emellertid endast tas upp bronskärl, vilka också står i centrum för stu-

diet av lyxvaruimporten under romersk tid (U.L. Hansen 1987 och i denna volym).

Den yngre järnålderns – vikingatidens bronskärl har ej rönt samma uppmärksamhet som den romerska importen. Det beror sannolikt på, att materialet är sporadiskt och därför svårt att greppa, bl.a. vad gäller frågan om ursprungsområden. Att en tämligen betydande import av bronskärl fortsatte under yngre järnålder är emellertid säkert, om än i konkurrens med inhemsk produktion av järnkittlar (som i Valsgärde och Vendel). Först ett genomgripande studium med fokus på teknologi och metallurgi skulle ge detta nästan outnyttjade fyndmaterial dess rätta plats i den yngre järnålderns handelsforskning (jfr Trotzig 1978).

Under äldre germansk järnålder dominerar Vestlandskittlar över andra former av metallkärl som t.ex. pärlandsfat. Om ursprunget råder i stort sett enighet, Namur-Liège-området i nuvarande Belgien, även om den bygger på osäker grund. Spridningskartan med dess dominans för Sydnorge, Mellannorrland och Gotland (Bakka 1971 fig. 2; Hauken 1984) speglar mer skicket att använda kittlar i gravläggningar än den troligen egentliga spridningen – förvisso har också i Sydskanadinavien och Mellansverige samt på Bornholm och Öland mat kokats i bronskärl.

Den yngre germanska järnålderns nordiska bronskärl är styvmoderligt behandlade, vilket förklaras av fyndens begränsning till gravfynd på Gotland (minst 17 kärl!) och uppländska båtgravar samt av bristen på europeiskt jämförelsematerial. Dessa s.k. Gotlandskittlar borde få en ny behandling (jfr Ekholm 1923: 6, fig. 2; Nerman 1975: 33, 48). Ekholm ser dem närmast som en fortsättning på Vestlandskittlarna, men det bör nog prövas på nytt.

Ej heller vikingatidens bronskärl har ännu ägnats ett monografiskt studium. Men de kärl, som är kända,

visar föga överraskande samma varierande ursprungsområden som mycket annat från perioden: Irland, England, det frankiska området, Medelhavsområdet, Östeuropa och det arabiska kalifatet (jfr Trotzig 1984 om Birkas kärl).

Bronskärlen belyser således klart de skillnader i forskningens villkor, som ett föränderligt gravskick erbjuder i romersk järnålder resp. yngre järnålder.

Råvaror

Det är en stor svaghet i handelsforskningen, att systematiska studier helt saknas över Skandinaviens försörjning med råvaror, som inte fanns inom den egna regionen eller som av tekniska grunder ännu ej kunde utvinnas. Egentligen har man all grund tro, att denna del av fjärrhandeln var den viktigaste, då t.ex. metallimporten bör ha varit avgörande för de nordiska samhällenas bestånd. En betydande del av det tillgängliga överskottet måste ha förbrukats som motprestation. Behovet av råvaror har dessutom skapat ett beroende av goda fjärrförbindelser med allt vad därav följer av politiska och militära engagemang i främmande områden.

Det är lätt nog, att uppräknat råvaror, som måste ha blivit införda utifrån, men ojämförligt mycket svårare att beräkna mängder och bestämma ursprung. Därför måste det följande bli skissartat.

För den nordiska smyckeproduktionen har behövts en mer eller mindre kontinuerlig införsel av metaller, halvådelstenar etc. Det är troligt, att huvudparten av kopparlegeringarna införts i legerat tillstånd och att endast mindre mängder rent bly, koppar, ten och zink importerades (jfr Steuer 1987a: 186f). En stor del av behovet har nog tillfredsställts genom nedsmältning av importerade föremål, bl.a. bronskärl, och skrot, vilket är den preliminära slutsats man kan dra av legerings-

analyser utförda på öländska dräktspännen från senromersk järnålder till äldre vendeltid (Näsman 1973; Arrhenius 1982: 16). För en egentlig förståelse av denna handel krävs ett stort, kostbart och mödosamt arbete med analyser av bronsföremål omfattande hela järnåldern och många nordiska regioner samt ett stort referensmaterial av importbronser – ett angeläget projekt för nordiskt samarbete.

Försörjningen med ädelmetaller som guld och silver är bättre känd. I äldre germansk järnålder är det romerskt-tidigbysantinskt guld, som är källan (Herschend 1980; Kyhlberg 1986a). Mycket tyder på, att det var speciella politiska förhållanden på Kontinenten, som resulterade i guldrikedomen i det barbariska Europa under 300-500-talen, d.v.s. det romerska-byzantinska imperiets behov av att köpa trygghet vid gränserna. Också spridningen till den nordliga periferin tycks bunden till speciella politiska relationer mellan olika germanska maktområden (Näsman 1984a: 119f. med refs; Kyhlberg 1986a). Införseln av guld upphörde följaktligen så gott som fullständigt, när dessa förhållanden ändrades under 500-talets första hälft. Om handel i egentlig mening har det knappast rört sig.

För förgyllning och till guldbleck i bl.a. cloisonné kan tillgången på gammalt guld under yngre germansk järnålder ha varit tillräcklig, men en viss men idag så gott som okänd införsel av nytt guld bör man kunna räkna med.

Först långt in i vikingatid på 900- – 1000-talen uppträder guld åter regelbundet i Skandinavien. 800-talets fåtaliga guldfynd kan alla förklaras med plundring, vilket givetvis också kan gälla många av de yngre fynden (Arbman i *KLNM* 5 s.v. Guld).

Kviksilver är nödvändigt för brännförgyllning och en ej oväsentlig import, kanske framförallt med Spanien som ursprungsområde, måste tänkas (Olaf Peder-

sen i *KLNM* 9, s.v. Kviksilver). Och här rör det sig knappast om plundringsgods, men om varor spridda mellan konsthantverkare.

En annan råvara av betydelse för smyckeproduktionen, som man kanske inte tänker på i första hand, är bivax. Även om full säkerhet inte råder om produktionen av modeller för brons- och silvergjutning (Näsman 1984b: 53ff; Axboe 1984; Arrhenius 1982: 11ff; H.B. Madsen 1984) betraktas vax dock vanligen som materialet modellen skars i. En inhemsk produktion är tänkbar, men import har säkerligen varit nödvändig för att täcka behovet (Vilkuna i *KLNM* 19, s.v. Vax). En import från östeuropa synes sannolik, senast under vikingatid, då användning av vaxljus tillkommit (Avdusin & Puškina).

Införseln av silver under äldre germansk järnålder har varit ganska omfattande, vilket framgår av att så många dräktsmycken och vapenbeslag är av silverlegeringar. Det är framförallt genom sydszkandiviska fynd av hacksilver, som ämnet kan studeras. Fynden från Hardenberg, Høstentorp och Simmersted består förutom av nordiska smycken bl.a. av barrar och tenar samt stycken av romerska silverkärl (Voss 1955; Munksgaard 1956). Härtill kommer ett 1981 funnet hacksilverfynd av samma typ funnet vid Stenhøjgaard i Gudme (Munksgaard 1987). Som Elisabeth Munksgaard konstaterar, tyder allt på att silvret införts till Skandinavien i sönderdelad form och som barrar/tenar, men om det använts som betalningsmedel eller primärt utgjort råsilver för silversmeder – eller både och – är väl oavgjort.

Under yngre germansk järnålder tycks silver liksom guld vara en bristvara i Skandinavien. Det är först med vikingatiden, som silvret åter flödar in i Norden, i äldre vikingatid främst som arabiskt silver, senare också som engelskt och tyskt silver. Detta ämne är så

välbelyst i litteraturen, at det är obehövt med någon närmare diskussion här (för nyare diskussioner se t.ex. Randsborg 1980: 137ff med A. Carlssons kommentar 1982; B. Malmer 1983; 1985; Sawyer 1982 med kommentarer av P.S. Andersen 1984 och A. Carlsson 1984; A. Carlsson 1983; Steuer 1987b). Problemet om silvret huvudsakligen förvärvats genom handel, som är den traditionella uppfattningen för särskilt det arabiska silvret, eller om det är resultat av plundring och utbetalda tributer, vilket skriftliga källor dokumenterar för framförallt det engelska silvret, står i diskussionens centrum. Analogt med tillägnandet av de i Norden funna denarerna, solidi etc. bör man nog räkna med, att en betydande del anskaffades med våld eller hot om våld, men vikingasilvrets påtagliga roll som betalningsmedel talar delvis häremot, jfr nedan.

Vid jämförelsen med yngre germansk järnålder ter sig rikedomerna på ädelmetall under vikingatid ofantlig och den måste ha fått drastiska följder för den ekonomiska, sociala och politiska utvecklingen.

Järn är givetvis den ojämförligt viktigaste metallen. En omfattande införsel till Norden utifrån har knappast förekommit, men den ojämna fördelningen av järnförekomster inom Norden gör, att en inomnordisk fjärrhandel är trolig. För Sydskandinavien gäller, att en självförsörjning är möjlig under äldre germansk järnålder, då många schaktugnar är kända, framförallt i Vestjylland (Voss 1986). Om järnleveranser till Fyn och Sjælland skall rubriceras som fjärrhandel eller ej måste bero på vars och ens värdering av graden av politisk integration inom området.

Det är ännu ej konstaterat säker järnproduktion på danskt område under yngre germansk järnålder – vikingatid. Förklaringen kan vara en lucka i källmaterialet och en sådan tolkning är frestande, då det förefaller orimligt, att ett danskt rike under danande skulle ha

kunnat vara helt beroende av handel med norska eller svenska centra för produktion av denna strategiskt viktiga vara. Förekomsten av järnbarrar av Mästermyr-typ i Sydskandinavien ger i sig ingen säker upplysning om import, men analyser av fynd av barrar och slag i Hedeby tyder på viss import från Sverige (Müller-Wille 1983; Steuer 1987a: 177ff). Ett projekt med syfte att undersöka det sydskandinaviska områdets försörjning med järn från 500-tal till vikingatidens slut är synnerligen påkrävt – och vanskligt. Men det kan inte råda någon tvekan om, att just järn är en vara, över vilken det varit mycket viktigt att kunna kontrollera tillgången (jfr Hodges 1985).

Vapen

Trots alla försök att medelst exportförbud och hårda straff förhindra, att fienden kom i besittning av strategiska varor (om romerska exportförbud Thompson 1982: 10ff; om karolingiska Arbman 1937: 230ff), har stora mängder vapen på skilda vägar nått Norden.

I vapenofferfynden från yngre romersk och äldre germansk järnålder ingår åtskilliga svärd av romersk fabrikation (Menghin 1983: 14; Ilkjær 1985; Lønstrup 1986). Menghins monografi om tveeggade svärd baseras på fäste- och slidbeslag, medan själva klingan, som egentligen är det väsentliga, inte ingår i studiet (beroende på bevarings- och forskningsstillstånd?). Likafullt torde hans typologi och kartering av svärddetaljer ge en fingervisning om, varifrån en del av svärden under germansk järnålder kom till Norden. Detsamma gäller Arrhenius' studie av granatinlagda svärdsknappar, som hon anser vara av frankisk tillverkning (1985: 141ff). En metallurgisk undersökning av svärdsklings kunde nog ge en precisare diskussion om vapenexporten under germansk järnålder.

Skiftet till eneggade svärd/saxar under yngre ger-

mansk järnålder, särskilt märkbart i Norge (Gudesen 1980), sammanhänger givetvis med förbindelser till det merovingiskt dominerade Europa.

Också vikingatidens svärd är främst studerade med hjälp av fästena, vilket ger lika osäkra svar på frågan om klingornas ursprung. Studier av Michael Müller-Wille m.fl. ger dock ett gott intryck av betydelsen av frankiska vapen för vikingatidens upprustning (refs. se Steuer 1987a: 151ff. fig. 13-14). Om kungen alena kontrollerade vapenimporten (Steuer 1987a: 194) eller om den spreds mer tillfälligt, är värt en grundlig diskussion.

Det ekonomiska värdet av vapenimporten till Skandinavien är svårt att bedömma, men sannolikt är den normala fokuseringen av handelsdiskussionen på lyxvaror vilseledande – krigsutrustningen bör ha krävt en betydande del av tillgängliga resurser, vare sig vapnen anskaffades genom lokal tillverkning eller genom fjärrhandel eller andra former av tillägnande.

Produktionsmedel

Med produktionsmedel avses redskap för den agrara och hantverkliga produktionen, vilket här exemplifieras med brynen och kvarnstenar.

Mineralogiska undersökningar av den germanska järnålderns kvarnstenar saknas, varför fjärrhandel redan under äldre germansk järnålder inte med säkerhet kan avvisas, men det sannolika är ändå en inhemsk produktion.

Med senare delen av yngre germansk järnålder och vikingatid skiftar bilden radikalt i Sydskandinavien och ett påfallande inslag av kvarnstenar importerade från Rhendalen kan konstateras (jfr ovan & S. Jensen i denna volym). Givetvis finns stora dateringsproblem med kvarnstenar i boplatssfynd, men så mycket synes

säkert, att den romerska och merovingiska produktionen av basaltkvarnsten inte avsatt spår i Norden (refs. i Näsman 1986: 94f). I de äldsta lagren i Ribe från senare delen av yngre germansk järnålder uppträder de däremot (se S. Jensen i denna volym) och i Omgård (L.Chr. Nielsen 1987: 194ff) är ett fragment daterat till senare delen av yngre germansk järnålder, huvudparten av fynden är från tidig vikingatid och de senaste stumparna är från mellersta vikingatiden. Andra fynd visar dock fortsatt import genom vikingatid in i medeltid och senare. Fynd från Norge är ej bekanta liksom ej heller från Skåne eller längre in i Östersjöområdet bortsett från Jankuhns referens till fynd i Wollin (Jankuhn 1976: 199). Om denna spridning till Jylland – Fyn – Sjælland är representativ, visar den en viktig gräns för handel med tunga varor.

I vikingatida kontext finns också vridkvarnsten av glimmerskiffer, ofta med granater. L.Chr. Nielsen har karterat dessa (1987: 195 fig. 23), som han daterar till 900-tal och framåt. Han anser, att de kan ha kommit via Oder-Neisse från Centraleuropa, medan importen från Norge sätter in först senare. Med tanke på att importen från Norge av brynsten och täljsten för allvar ökar under 900-tal, se nedan, förefaller det dock möjligt, att även kvarnstenar ingick i det norska utbudet.

Brynstenar är ett föga iögonenfallande material på boplatser, men genom möjligheten att bestämma ursprunget för några brynstenarter, varav sten från Eidsborg (Telemark) är viktigast, förtjänar de ett större intresse än de tilldelats. Siri Myrvoll har studerat handeln med Eidsborgbrynen (1985) och härav framgår, att fynd äldre än ca 900 är mycket få (de saknas t.ex. i lagren från germansk järnålder i Ribe; se S. Jensen i denna volym). Frekvensen ökar kraftigt därefter för att kulminera i medeltid. Således kan utläsas, att fjärrhandeln med tunga varor inom Norden startade senare än

motsvarande handel från Rhenområdet till Sydskan-
navien. Samma bild ger täljstenshandeln, jfr nedan.

Den omfattande handeln med kvarnstenar och bry-
nen har krävt en annan transportorganisation och ett
annat fördelningsnät än vad lyxvaruhandeln motivera-
de. Det är ämnet för senare avsnitt.

Vardagsvaror

Det ligger i sakens natur, att det i regel är svårt att
påvisa handel med vanligt husgeråd och enkla red-
skap, men införsel av keramik och täljstenskärl kan
tjäna som belägg.

Införsel av keramik börjar i senare delen av yngre
germansk järnålder och fortsätter genom vikingatid.
Steuer (1987a: 134) ger en översikt över denna import-
keramik (jfr S. Jensen i denna volym om Pingsdorfke-
ramik). Bland importvarorna är Badorf-, Muschel-
grus-, Pingsdorf- och Tatingvarorna de viktigaste eller
lättast identifierbara. Kärl av Pingsdorfgoods är vanliga
i Jylland med en mer sporadisk spridning i södra Nor-
ge och Sverige. Tatingkärlen har en vidare spridning
och frågan är om de inte bör inordnas under lyxvaror-
na, d.v.s. att de är avsiktligt införda som bordskannor.
Huvudparten av keramiken skall emellertid knappast
ses som egentlig handelsvara, utan som sekundära fe-
nomen, dels handels- och sjöfolkens personliga
egendom, dels behållare för den egentliga varan. Det
senare gäller i varje fall de stora trätunnor, som beva-
rats i Hedeby i en slutlig funktion som brunnsskonin-
gar (Steuer 1987a:131). Träslagsbestämning visar, att
de tillverkats i övre Rhenområdet. En del har säkert
innehållit vin, men också torra varor har stuvats i tun-
nor för säker transport – vad vet vi inte, glas är en
möjlighet (jfr Capelle 1988).

Förekomst av enkel importkeramik i landsbyar tor-
de avslöja mer omedelbara förbindelser med handels-

platserna än t.ex. lyxvaror och vapen gör. Dessa varu-
slag har alltid haft en vid spridning. Det är därför
viktigt för förståelsen av handelssystemets utveckling,
att importkeramik uppträder på tämligen många agra-
ra boplatser i Jylland, om än i små mängder. Om
kärnen ursprungligen tagits med hem efter ett mark-
nadsbesök som egentligt husgeråd eller som behållare
för den faktiska varan är emellertid ovist.

Täljstensgrytor var en annan viktig handelsvara un-
der vikingatid, i varje fall arkeologiskt sett. Deras
spridning är ungefär som för Eidsborgbrynen, d.v.s.
en naturlig massiv utbredning i Sydnorge, där brotten
ligger, samt en stor förekomst i Danmark med mindre
förekomster längs Nordsjö- och södra Östersjökusten.
Spridningen på Östersjöarna och utmed den svenska
kusten är sporadisk med de nordligaste fynden i Birka
(Resi 1979; Steuer 1987a: 172ff. fig. 21)). Liksom bryn-
stenarna blir de en vanlig handelsvara först långt in i
vikingatid. De danska fynden från agrara boplatser
har med senare års många boplatstgrävningar blivit
betydligt fler än i Roesdahls förteckning (1980: 260ff.
fig. 38) – också i inlandet – och en ny kartering är
önskvärd. Under alla förhållanden är materialet vik-
tigt, då det tecknar utvecklingen av den inomnordiska
fjärrhandeln, främst Norge – Danmark.

5. Fjärrhandelns medel

Transportmedel

Fjärrhandel förutsätter medel att transportera varor
över större avstånd. I yngre järnåldern är vår kunskap
om transportmedlen relativt god, om än ej uttöm-
mande.

En lång och ibland hård diskussion har rört frågan
om land- respektive vattentransport (jfr Stjernquist
1967: 34ff; Verhulst 1970: 21) och särskilt har sjöfaran-
dets förespråkare ofta fört en aggressiv 'prispolitik',

där romerska transporttariffer spelat stor roll vid försöken att nedskrypa landtransport som rimlig möjlighet. Förutsättningen för resonemanget är, att kostnaderna bestämde transportmedel och handelsrutter, vilket innebär en handel baserad på prisbildande principer och ett profittänkande, som snarast förbinds med den sentida marknadsekonomin. Dessutom framstår snart vid ett studium av de i ett nordiskt perspektiv relevanta förhistoriska förbindelserna genom Europa, att de oftast går tvärs över Kontinenten mellan grovt sett Svarthavs- – Medelhavsområdet och Östersjö- – Nordsjöområdet, medan en tydlig sjöhandelsled mellan Östersjöområdet och Atlantkusten med England först kan beläggas från yngre germansk järnålders början (Vierck 1970 fig. 52; 1983: 39 fig. 12; jfr Näsman 1984a: 115ff; 1986: 88ff) – romersk import från England saknas fullständigt.

Att de karterade fynden ofta följer flod- och älvdalar eller ligger längs kuster och fjordar behöver inte betyda transport till sjöss, men kan lika gärna antas spegla, att rik bebyggelse företrädesvis ligger just i sådana lägen. Ett vägnät har givetvis förbundit dessa bebyggelser. Självklart är, som Stjernquist påpekat, handelns främsta uppgift att just förbinda bebyggelser. Att älvar och floder använts till sådana transporter, när förhållandena medgav, är givet (jfr Resi 1987 om lokal norsk älvfart), men annars har man rest över land – till fots, till häst, med vagn eller släde, fram skulle man ju.

Under större delen av här aktuella tidsrum har handelsvarorna antingen varit lyxvaror eller absoluta nödvändigheter som metallråvara, varför kostnadsskillnader mellan land- och sjötransport, såframt man alls kunde beräkna dem, varit ett mindre problem – viktigast var att varorna kom. Man har räknat med om varorna kunde skaffas eller ej, inte med om de var dyrare eller billigare. Handelns social/politiska roll att

förbinda folk med varandra har varit viktigare än möjligheten till profit. Den indirekta form av fjärrhandel, som nedan skall beskrivas, möjliggör genom många parter och korta transportetapper likafullt, att varor på relativt kort tid kunde spridas över stora landområden.

Innan ett utbyggt vägsystem existerade, kan klövjade hästar ha fungerat som transportmedel (sentida men gott exempel hos Stjernquist 1967: 40f). För lokaltransport, t.ex. mellan hamnplats och inland, kan vagn vara praktisk och enligt Schovsbo (1988) sker en förbättring av vagnens kapacitet och köregenskaper med yngre järnåldern. Han påpekar också, att en ökad sjöfart under yngre järnålder måste följas av ett ökat behov av landtransport. Förmodligen speglas det bl.a. i vikingatidens träbroar, som t.ex. bron över Ravning Enge (Ramskou 1980) och fler undersökningar av lokala åpassager kommer säkert att förtydliga bilden av landtransportens utbyggnad (M.S. Jørgensen 1988; Hansen & Nielsen 1979). Man skall ej heller glömma, den betydelse slädtransport över frusna vatten och snötäckt mark haft (Näsman 1984a: 96f).

Inom det sydiskandinaviska området är sjöfart emellertid en absolut geografisk nödvändighet, om bortses från Jylland, där den gamla här/oxvägen givetvis burit sin del av förbindelsen sydpå.

Ännu är vår kunskap om den germanska järnålderns skepp begränsad och någon tendens till utveckling av särskilda lastfartyg är ej känd. Annorlunda är det under vikingatid, där forskarna nu kan urskilja en rad fartygstyper från fiskebåtar till handelsfartyg förutom de tidigare kända krigsskeppen (Crumlin-Pedersen 1985). Ett nytt fynd av skeppsdelar från 1000-talet i Hedeby's hamns är spännande, då lastkapaciteten är beräknad till ca 40 ton. För den äldre vikingatidens skepp är lastförmågan 15-18 ton och för ett av Skulde-

levskeppen från 900-talet omkring 25 ton (Crumlin-Pedersen 1987). Dessa data tyder på, att de nordiska skeppens lastförmåga ökade kraftigt genom vikingatiden, vilket svarar mot den ovan nämnda ökningen i den inomnordiska handeln med tunga varor som brynen, kvarnstenar och täljstensprodukter. Den särskilda utvecklingen av handelsfartyg tyder också på, att handel och sjöfart alltmer blev en specialiserad syssla, skild från krig och plundring – det tilltagande sjöröveriet var handelns onda syster.

Betalningsmedel

Ett fungerande inhemskt betalningsmedel för detaljhandel, som är anpassat till den dominerande västeuropeiska ekonomin, får Sydiskandinavien först med den utgående vikingatidens danska mynt.

Under äldre germansk järnålder har man liksom under föregående period använt införda romerska mynt, bl.a. gamla denarer och nya solidi (Kromann 1987; Herschend 1980; Kyhlberg 1986a). Det är fortfarande en livlig diskussion om, hur och till vad dessa mynt användes (jfr även Hedeager 1988; S. Nielsen 1987 och Lind 1988). Viktiga skillnader vid en jämförelse med vikingatidens importerade mynt är, att de så gott som aldrig är sonderdelade i mindre delar, d.v.s. de har använts som räknemynt, ej som vägd metal, samt att de inte efterbildades i en inhemsk myntning. Fyndförhållanden tyder på att de tillhört en särskild sfär av samhällsekonomin, där utbetalningar av stort värde gjordes med räknade mynt eller med vägd ädelmetall. Fynd av denarer på handelsplatserna vid Dankirke och Lundeberg förändrar ej detta, då här hanterades lyximport och dyra råvaror; mynt och ädelmetall tillhör just dessa kategorier. Man får därför ej intryck av att de romerska eller bysantinska mynten använts i en

reguljär kommers, som kan göra skäl för namnet myntekonomi.

Att vågen var nödvändig för kontroll vid allt hantelande av ädelmetall visar den stora variationen i vikt hos både mynt och föremål (Munksgaard 1978; Herschend 1980; Kyhlberg 1986a; Steuer 1987b:510ff). De få grav- och boplatsfynden med våg och vikt från senromersk och äldre germansk järnålder visar, att de inte var till alldaglig handel. Som tidigare har ett ostrukturerat byte av varor och tjänster ännu dominerat i denna sfär.

Det finns inga tecken på att särskilda betalningsmedel användes i perioden från mitten av 500-talet till 700-talets början. Den totala frånvaron av indikationer avslöjar så väl som något, att systemet med vägd metall och räknade mynt ej fick rotfäste i nordisk kultur. Det förblev ett tämligen ytligt fenomen ovanför och utanför den basala produktionsekonomin. Vendelkulturen synes således ha klarat sig utmärkt utan!

På 700-talet infördes genom frisisk aktivitet ett handelsmynt i Sydiskandinavien i form av sceattas (Bendixen 1981; 1986; Callmer 1984a; Metcalf 1986 föreslår, att Oden-monstersceattas kan vara slagna i Jylland, vilket inte förefaller helt omöjligt). Dessa mynt inspirerade i Hedeby omkring 800 till det första säkra nordiska försöket med utmyntning (B. Malmer 1966). Med återknytandet av förbindelserna till Sydösteuropa under sent 700-tal skapades möjligheter för arabiskt silver att strömma in i Östersjöområdet och det kom snart i sådana mängder, att man i Norden för en tid uppgav alla försök att etablera en inhemsk myntekonomi. I stället övertog man ett sofistikerat system av vägt östligt silver (sammanfattande Steuer 1987b här särskilt 512ff). Mängder av vikt- och vägfynd vittnar om systemets utbredning i Nord- och Östeuropa och markerar detta områdes motsatsställning till det karolingi-

ska myntsystemets Västeuropa. Skattfynden med deras hacksilver visar, att metallen nu, till skillnad från under yngre romersk och äldre germansk järnålder, användes också i detaljhandeln. Steuers synpunkter är ett bidrag till förmån för handel i den tidigare nämnda diskussionen, om hur silvret förvärvades.

Att förkomsten av ett lämpligt betalningsmedel – silver – och en precis värdemätare – våg och vikt – stimulerade förvandlingen av vikingatidens handel till medeltidens myntekonomi är givet. En övergång till centralstyrd myntekonomi blev efter upprepade försök på 900-talet så småningom möjlig – först i Väst- och Sydsandinavien under vikingatidens slut, senare mot 1100-talets senare del i de i Sverige sammanslutna Göta- och Svealandskapen. Att med Steuer (1987b: 515) förbinda denna utveckling av de skandinaviska betalningsmedlen med riksbyggnaden torde knappast vara förfelat.

6. *Fjärrhandels platser*

För den arkeologiska diskussionen av handels omfattning och karaktär är undersökningar av platser särskilt avsedda för varuproduktion och -utbyte av största betydelse.

Uppländska handelsplatsen Helgö har länge stått som ett tämligen unikt fenomen i nordisk germansk järnålder. Helgö har visserligen ofta jämförts med Dankirke (L. Thorvildsen 1972; jfr Dankirke i *RGA* 5/3-4), men så länge materialet därifrån ej är fylligare presenterat är det svårt att bedömma värdet av parallelliseringen. Denna osäkerhet har bidragit till oklarheten om Helgös funktion – specialiserad handelsplats eller en rik bebyggelse bland andra? (jfr t.ex. diskussionen mellan Kyhlberg 1986b och K. Lamm 1986).

I en tidigare översikt (Näsman 1986: 106) har Helgö

och Dankirke, tolkade som hövdingasäten med specialfunktioner inom handel och hantverk, fått karakterisera en andra fas av järnålderns handelshistoria, vilken började i äldre germansk järnålder. En tredje fas under sen yngre germansk järnålder och äldre vikingatid söktes avgränsad med hjälp av handel med basvaror och reguljära handelscentra som Ribe, Hedeby, Åhus och Paviken.

Upptäckten av en handelshamn daterad till yngre romersk och germansk järnålder vid Lundeberg (Crumlin-Pedersen 1987; Thomsen 1987; 1988) nära det betydande fynska centret i Gudme (Thrane 1987; 1988) gör dock omtänkande nödvändigt. Platsen vid Lundeberg är uppenbart använd som anlöpshamn för fjärrhandel med lyxvaror och dyrbara råvaror. Det är också troligt, att den haft viss betydelse som centrum för en regional spridning av inhemskt hantverk. Aktivitetstiden är lång, men huvudparten av fyndmaterialet är från senare delen av yngre romersk järnålder.

Lundeberg innehåller flera av de element som utmärker de senare emporia (jfr Hodges 1982) och det kan vara svårt att se skillnader mellan 300-talets Lundeberg och 700-talets Ribe. De väsentligaste ligger nog i den i Ribe påvisbara handeln med billiga massvaror och i förekomsten av ett handelsmynt som sceattas.

Med Lundeberg har vi fått ett första belägg på de hamnar, som nog bör knytas till importcentra, som det U.L. Hansen påvisat på Stevns, och med D. Carlssons undersökningar på Gotland (1987) finns all anledning anta, att hamnar med säsongvis hantverksamhet präglade järnålderns handel i Sydsandinavien från yngre romersk järnålder till in i vikingatid, då en styrning mot storskalighet ledde till att vissa av de tidiga stadsbyggnader, som här kallas protostäder, fick en alltmer dominerande position.

De platser som nämnts ovan, Lundeberg, Gudme,

Dankirke, Ribe, Hedeby Syd och Åhus kan inte betecknas som städer utan som mer eller mindre tillfälliga centra för handel och tillverkning, medan mer stadsliknande bebyggelser som Hedeby och Birka växte fram under vikingatid. Alla dessa platser hyser viktiga drag av den medeltida stadens framväxt. De visar förändringar i bebyggelsemönster och ekonomi samt dessutom med största sannolikhet ändringar i socialstrukturen. Som Clarke & Simms (1985) tydligt formulerat saken (i min översättning): »De processer, som ligger bakom dessa städers uppkomst och första växt, var evolutionära till sin natur men revolutionära i sin effekt.«

Clarke & Simms föreslår, att begreppet protostäder användes för tätortsbildningar, som i tid ligger före de med stadsrättigheter definierade köpstäderna, d.v.s. att alla städer faktiskt är protostäder, så länge de endast är belagda med arkeologiska källor. I den sydkandinaviska praktiken betyder det, att alla vikingatida städer bör betecknas protostäder (jfr O. Olsen 1975 med en diskussion om de danska termerna *by* och *købstad*). För arkeologen, som betraktar urbaniseringsförloppet ur romersk och germansk järnålders synvinkel, är detta inget problem, tvärtom. Han/hon befrias från trycket av nordiska historikers på skriftliga källor baserade stadsdefinitioner.

Ribe är otvivelaktigt den viktigaste nu kända protostaden i Sydkandinaviens 700-tal och upptäckten av den förvikingatida tätorten norr om medeltidsstaden är ett av dansk stadsarkeologis stora resultat (Bencard 1979). Olyckligtvis är de arkeologiska spåren efter 800-talets vicus, där Ansgar fick kung Haarik tillåtelse att bygga kyrka, mycket få och de flesta anser väl idag, att Hedeby tog över Ribes roll som ledande handelscentrum från början av århundradet.

Hedeby Syd kan inte jämföras med 700-talets Ribe,

utan framstår som en tämligen obetydlig plats. Dock skall man komma ihåg, att i Hedeby Syd själva hamnområdet ej är undersökt, varför rikare fynd kan ligga där. Det är enligt skrivna källor, arkeologiskt material och många trädateringar tydligt, att Hedeby blomstrade upp först med kung Godfred, som omorganiserade protostaden år 808 och av den anledningen flyttade dit köpmän från det slaviska emporiet Reric (Albrechtsen 1976:12f.). Trots att dessa betalade skatter till danska kronan, fann kungen det uppenbarligen fördelagtigare, att ha dem på danskt territorium. Detta är förvisso en stor och modig handling rätt upp i ansiktet på den mäktige Karl den Store. Att Godfred var medveten om riskerna med aktionen, framgår av, att han samtidigt gav order om gränsens befestande, d.v.s. byggandet av en av Danevirkes faser.

Sannolikt flyttades en del av aktiviteterna från Ribe till Hedeby i detta sammanhang och Hedeby blev den betydelsefullaste av alla Skandinaviens protostäder. På 900-talet och framförallt 1000-talet grundades/uppstod i Sydkandinavien allt fler protostäder, varav flertalet levde vidare. Det tätande stadslandskapet hänger givetvis samman med ett allt större behov för en effektiv varudistribution, arkeologiskt manifesterad i form av bl.a. kvarn- och brynstenshandel, men också med den framväxande riksadministrationens behov av resurser, som kunde framskaffas genom stadsväsendets samling av lantbrukets överskott.

Hedebyns upphörande mitt i 1000-talet och flyttningen av dess funktioner till närbelägna Schleswig/Slesvig kan på sätt och vis få markera övergången från vikingatidens protostad till medeltidsstaden.

7. Fjärrhandelns aktörer och organisation

Redan av det ovan sagda framgår, att en kraftig förändring av fjärrhandeln ägde rum mellan senromersk tid

och medeltidens början. Men också att utvecklingen gick långsamt de fyra århundradena mellan Lunde-borg och Ribe, medan de tre hundraåren mellan Ribe och Lund såg en snabb förändring av ekonomi och samhälle.

Den äldre romerska järnålderns fjärrhandel har nästan enbart bestått av gåvohandel med lyxvaror och denna första fas i järnålderns handelshistoria är utförligt behandlad av U.L. Hansen 1987.

Undersökningarna vid Lunde-borg innebär (jfr ovan), att den andra fasen i järnåldershandeln måste antas börja redan under yngre romersk järnålder. U.L. Hansen argumenterar för, att centret på Stevns redan i början av 200-talet speglar den mer utvecklade form av handel, som kan benämnas administrerad eller avtalad handel. Hennes tolkning stöds av Lunde-borgresultaten, även om denna plats är yngre än centret på Stevns (Randsborg 1987 ser hellre Stevns som slutet på det äldre än som starten på ett nytt system; jfr Thrane 1988 om Gudme).

Fjärrhandel i detta skede domineras fortfarande av dyrbarheter och lyxvaror. Det nya är, att specialiserade, mer eller mindre fast etablerade platser tjänar både fjärrhandeln och distributionen av inhemsk produktion. Byteshandel dominerar, medan införda mynt räknades och ädelmetal vägdes som specialpengar vid särskilda större transaktioner.

Denna andra fas fortsätter genom äldre germansk järnålder in i yngre germansk järnålder med Gudme och Dankirke som exempel på platser centrala för handel och konsthantverk i Sydskandinavien.

En tredje fas avgränsas med etableringen av handel från Rhenområdet med basvaror som kvarn- och brynsten och under denna fas framväxer nya handelsplatser – emporia – som Ribe, Hedeby och Åhus, med största sannolikhet med Dorestad som förbild. Fasen

omfattar senare delen av yngre germansk järnålder och äldre vikingatid (enligt I. Janssons kronologi (1985; 1987: 774) från sent 700-tal till sent 800-tal). Ett otvetydigt tecken på, att mer utvecklade former för handel nu förhärskade, är förekomsten av en för handel speciellt utbildad nordvästeuropeisk mynttyp, sceattas och av att Godfreds omorganisation av handeln i södra Danmark i början av 800-talet åtföljs av en utmyntning i Hedeby, men om en utbredd myntekonomi är inte tal.

Den snabba förändringen under vikingatid bör indelas i flera faser, vilket kan ske efter olika kriterier. Steuer har (1987b) med bas i det vägda silvret föreslagit en tredelning, som bl.a. läggs till grund för det följande:

Fjärde fasen, som omfattar mellersta vikingatid (slutet av 800-talet till slutet av 900-talet), karakteriseras av det arabiska silvret som vägt betalningsmedel. Nya försök att etablera en inhemsk utmyntning misslyckas och Danmark ingår som den västliga delen i ett stort nordösteuropeiskt område, som ännu inte integrerats med Västeuropa och är karakteriserat av en primitivare form av marknadsekonomi. Det inledningsvis nämnda handelsavtal, som kung Sigfred ingick, manifesterar den danska kungamaktens roll i en allt mer organiserad fjärrhandel. Trots förekomst av många mindre handelsplatser domineras fjärrhandeln av de stora protostäderna Hedeby och Birka. Spridningen av brynstenar, täljstenskärl och kvarnstenar från Norge till Danmark visar, att fjärrhandeln inom Skandinavien tilltar. Skeppstonnaget ökar motsvarande. Grunderna till en egentlig regionalhandel är lagd.

Femte fasen i yngre vikingatid (slutet av 900-talet till slutet av 1000-talet) avgränsas av, att det arabiska silvret ersätts av västligt, engelskt och tyskt silver. Silvret cirkulerar framförallt som hacksilver i små enheter som närmar sig myntat silver. Ny dansk utmyntning

inleds och det lyckas så småningom att etablera en inhemsk myntekonomi, vilket Steuer låter markera inledningen av sin sista, här den sjätte fasen från sent 1000-tal.

I sjätte fasen ersätts Hedeby av Schleswig/Slesvig och många andra av medeltidens köpstäder grundas nu. Deras bakgrund är mer behovet för effektiv distribution av regionala produkter och basvaror än en växt i järnålderns fjärrhandel med lyxvaror. I Sydskandinavien övergår järnålderns handelssystem i medeltidens mynt- och marknadsekonomi.

Med förändringarna, som ovan beskrivits, har också handelns aktörer skiftat.

Romersk och germansk järnålders spridning av lyxvaror som glas och vapen har kunnat ske genom samhällenas inre och yttre sociala kontaktnät, där kultplatser/hövdingasäten som Dankirke, Gudme och Helgö var viktiga knutpunkter. En stor del av järnålderns lyxvaror har säkert spridits genom relationsskapande gåvobyte. Aktörerna har således främst varit stormännen själva eller deras representanter, vilka snarare skall betraktas som diplomater än som handelsmän. Andra viktiga aktörer har helt säkert konsthantverkarna varit. Studiet av periodens stilhistoria och teknologi tyder på snabba och direkta kontakter mellan olika verkstäder. Inget talar emot, att dessa kanaler också förmedlade råvaror som metaller, kvicksilver, niello, vax, halvådelsten etc. Ej heller här är det nödvändigt, att föreställa sig särskilda handelsmän inom Norden, utan interregionalt mobila konsthantverkare kunde själva distribuera råvarorna (jfr Vierck 1983: 16ff).

Förbindelserna kan förmodas bestå i ömsesidiga kontakter mellan ledare och hantverkare i Sydskandinavien och angränsande politisk/etniska områden. För längre förbindelser, som till det spanska kvicksilvret, måste man räkna med flera mellanhänder eller korrek-

tare en etapphandel med många inblandade (som Jordanes skrev om svearnas pälshandel, förmedlad genom otaliga andra folk) (Vierck 1983: 37). Ett sådant system kan med enkel organisation relativt snabbt och säkert förmedla guld från Italien i ena riktningen och i andra päls från Norrland, som fulla hinkar den ena och tomma den andra vägen i en brandkedja (Stjernquist 3e model, 1967 fig. 6; 1985 fig. 3). Mellanstationerna skall dock snarast liknas vid knutar i ett nät än vid länkar i en kedja, då det är troligt, att många vägar var öppna för handelsvarornas spridning. En konsekvens av här framlagda synpunkter är, att handeln i Nordeuropa under germansk järnålders tre första århundraden legat huvudsakligen i lokala händer och att specialiserade köpmän knappast funnits. Fjärrhandeln bildade samman med samhällets övriga förbindelser till omgivande samfund en enhet av social och politisk natur.

Ett system som det beskrivna, med endast korta direkta handelslänkar och indirekt etapphandel över längre avstånd och med aktörer ur främst det ledande skiktet och till dem knutna hantverkare, kan också förklara, att spridningen av ny teknologi och nya redskap inom basproduktionen gick så långsamt (exempel se Näsman 1984a: 121f), men också den filtereffekt som innebär, att endast ett urval varor passerar genom systemet.

Med förekomsten i det arkeologiska materialet av rhenska kvarnstenar och sceatmynt kan en tydliga förändring observeras, vilken kan sägas utlösa vikingatidens snabba ekonomiska utveckling av Sydskandinavien.

Oavsett tidigare hårda debatt om frisernas ev. betydelse för vikingatidens handel, kan i dag konstateras en närmast total enighet om deras avgörande roll som förmedlare av handel mellan Sydskandinavien och

Rhenmynningen samt Östengland från sen yngre germansk järnålder till in i äldre vikingatid. (refs. se Näsman 1986: 88 not 163; Vierck 1983: 38ff; Ellmers 1985). Viktig är här observationen, att spridningen av karolingiska keramiktyper (Steuer 1987a fig. 7-9) och trattbägare (se ovan) visar skilda distributionssystem till England resp. Skandinavien. Detta knyter an till ett mönster, som redan kunde ses i glashandeln under förra delen av yngre germansk järnålder med en tydlig förbindelse från Östengland utmed den merovingiska periferin till Sydskandinavien. Det är alltså gamla förbindelser som speglas och det är tydligt, att franker hade liten del i handeln. Frisland har säkert utgjort mellanstation genom hela germanska järnåldern, men från 700-talet agerade friser direkt som köpmän på den sydskandinaviska marknaden.

För den danska kungamakt, som framträder med stor styrka under senare delen av yngre germansk järnålder, har det otvivelaktigt blivit viktigt att få kontroll med denna handel. I förbindelse med spekulationer om ett sakralt kungadöme i 400-talets Gudme reser Thrane (1988) den berättigade frågan om handelsroll vid kungamaktens uppkomst. Problemet påminner om tidigare synpunkter på uppkomsten av handelsplatsen på 'den heliga ön' Helgö (Holmqvist 1980). Man kan också spekulera över, om broder Willibrords besök som frankisk missionär hos den danske kungen Angantyr i början av 700-talet (Skovgaard-Petersen 1981: 23, 27) i själva verket speglar kungens roll i en dansk-frisisk handel, som frankerna givetvis kunde vara intresserade av att få inflytande över. Före Godfred är kungamaktens betydelse för handeln emellertid endast möjlig diskutera som mer eller mindre luftiga hypoteser.

Om de danska vikingatida kungarnas intresse för handeln kan läsas i källorna, t.ex. i Ansgars liv, där

kungar är aktiva i Hedeby och Ribe under 800-talet, och i den inledningsvis nämnda frankiska krönikans upplysning om kung Sigfreds handelsavtal år 873. Att redan 700-talets Ribe stod under kungligt överinseende kan övervägas och i varje fall är kungamaktens aktiva spel på handelsscenen uppenbart med Godfreds aktion i Hedeby 808. Målet bör ha varit politisk/militär kontroll med den saxisk-frisiska kusten (refs. se Näsman 1986: 90 not 183ff).

Kanhave Kanal på Samsø från tidigt 700-tal dokumenterar, att det danska rikets ledare tidigt var på det klara med landets strategiska placering mellan Skandinavien och Kontinenten och såg dess roll som propp mellan Östersjö och Västerhav. Den ökande handeln med Norge under 900- och 1000-talet kan osökt förbindas med den danska kungens krav på hegemoni över Sydnorge (jfr Harald Blåtands Jellingsten) och Västergötlands vacklande ställning mellan svenskt och danskt kan bero på, att danskt intresse i västgötskt järn spelade in i det politiska spelet.

Steuer (1987b) ger en intressant tolkning av relationen mellan inhemskt mynt och vägt silver som centralmaktens (kungens) kamp med en decentral strukturburen av inhemska handelsmän. De danska mynten reflekterar alltså perioder med en stark kungamakt, som efter utländsk förebild försöker genomtvinga respekt för inhemskt mynt, i varje fall på de handelsplatser där de präglades. Oavsett detta visar de den vikingatida kungamaktens intresse av att utnyttja handeln finansiellt. Fyndförhållandena för hacksilver, vågar och vikter visar omvänt, att det också fanns en stor skara oberoende nordiska köpmän.

Senast från 700-talet, med spridningen av basaltkvarnstenar som indikation på en mer omfattande distribution av basvaror, har i Sydskandinavien behövts ett mer specialiserat system än det sociala nätverk,

som var tillräckligt under föregående utvecklingsfas. Med hjälp av Eidsborgbrynen och täljstenskärl kan visas, hur genom vikingatid ett system för spridning av tunga billiga varor från hamnarna ut i bygder långt från sjön utbyggdes parallellt med den fortgående urbaniseringen. Det tätande nätet gav förutsättningen för medeltidens system av köpstäder.

Skapandet av ett särskilt handelstonnage under vikingatid speglar en förändring inte bara i handelsvarusortiment utan också i dess organisation. Handelsomkostnader spelar nu en roll, som möjliggör, att en särskild grupp sjöfarare kan specialisera sig i handel. Dessa har sört för distributionen av varor mellan hamnar runt Västerhav och Östersjö, men om de själva var köpmän eller endast skeppare kan ej avgöras, men det förre förefaller troligast. Lika tydligt framträder inte uppkomsten av en särskild handelsorganisation med fraktare och köpmän på land, men inlandsstädernas framväxt under vikingatidens slut, t.ex. Lund och Viborg, talar för att den fanns senast då.

Gravfynd av vågar och vikter, hacksilvrets sammansättning och några runstenstexter tyder på, att köpmännen under vikingatid rekryterades bland den militära överklass, som i Sydskandinavien ses så tydligt i mellersta vikingatidens vapengravar. Det är nog för tidigt att tala om ett borgerskap i städerna, frigjort från den föregående järnålderns sociala struktur – den process, som skapade borgarna, fullbordades först med medeltiden och manifesteras i de skrivna köpstadsprivilegierna.

Litteratur

KLNM = Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 1956-1978, 1980². København. Band 5 se Guld; band 9 se Kviksølv; band 19 se Vax.

RGA = Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Utg. av H. Beck et al. Berlin/New York. Band 5 se Dankirke.

Albrectsen, Erling 1976 (1981²): *Vikingerne i Franken*. Odense.

Andersen, H. Hellmuth et al. 1971. *Århus Søndervold*. Århus. Zusammenfassung.

Andersen, Per Sveaas 1984: Anmälan av Peter Sawyer, Kings and Vikings. [Norsk] *Historisk tidskrift* 1984/2. Pp. 221-226.

Arbman, Holger 1937: *Schweden und das Karolingische Reich*. Stockholm.

– 1940: *Birka. I Die Gräber*. Stockholm.

– 1962: Sverige och Östern under vikingatiden. I: *Proxima Thule*. Stockholm. Pp. 156-166.

Arrhenius, Birgit 1978: Ein Amethystanhänger aus Haithabu. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 12. Pp. 9-23.

– 1982: Technical properties as a discriminant in Migration period jewellery. I: L. Webster (utg.), *Aspects of production and style in Dark Age Metalwork*. London (= *British Museum. Occasional Paper* 34). Pp. 1-19.

– 1985: *Merovingian garnet jewellery*. Stockholm.

Arwidsson, Greta 1942: *Vendelstile, Email und Glas im 7.-8. Jahrhundert*. Uppsala.

– 1984: Glas. I: G. Arwidsson (utg.), *Birka II:1*. Stockholm. Pp. 203-212.

Avdusin, D.A. & T.A. Puškina 1988: Three chamber graves at Gniozdovo. *Fornvännen* 83, 1988/1. Pp. 20-32.

Axboe, Morten 1984: Positive and negative versions in the making of chip-carving ornaments. I: *Festschrift til Thorleif Sjøvold*. Oslo (= *Universitetets Oldsaksamlings skrifter NR 1*). Pp. 31-42.

Bakka, Egil 1971: Scandinavian trade relations with the Continent and the British Isles in pre-Viking times. *Antikvariskt arkiv* 40 (= *Early medieval studies* 3). Pp. 37-51.

Baumgartner, Erwin & Ingeborg Krueger 1988: *Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters*. München/Basel/Bonn.

Bencard, Mogens et al. 1979: Wikingerzeitliche Handwerk in Ribe. *Acta Archaeologica* 49, 1978 (1979). Pp. 113-138.

Bendixen, Kirsten 1981: Sceattas and other coin-finds. I: M. Bencard (utg.), *Ribe excavations 1970-76* 1. Esbjerg. Pp. 63-101.

– 1986: Skandinaviske sceattas-studier. *Nordisk numismatisk unions medlemsblad* 1986/4. Pp. 72-74.

Callmer, Johan 1982: Production site and market area. *Meddelanden från Lund universitets Historiska museum.N.S.* 4, 1981-1982. Pp. 135-165.

- 1984a: *Sceatta problems in the light of the finds from Åhus*. Lund (= *Kungl. Hum. Vetenskapssamf. Scripta Minora* 1983-1984/2).
- 1984b: Recent work at Åhus: Problems and observations. *Offa* 41. Pp. 63-75.
- Capelle, Torsten 1968: *Der Metallschmuck von Haithabu*. Neumünster (= *Die Ausgrabungen in Haithabu* 5).
- 1988: Glastransporte. I: Hårdh et al. 1988. Pp. 255-259.
- Carlsson, Anders 1982: Anmälan av Klavs Randsborg, The Viking Age in Denmark. *Fornvännen* 76, 1981/4 (1982). Pp. 256-260.
- 1983: *Djurhuvudformiga spännen och gottländsk vikingatid*. Stockholm (= *Stockholm studies in archaeology* 5).
- 1984: Anmälan av Peter Sawyer, Kings and Vikings. *Fornvännen* 78, 1983/3-4 (1984). Pp. 287-292.
- Carlsson, Dan 1987: Äldre hamnar – ett hotat kulturarv. *Fornvännen* 82, 1987/1. Pp. 6-18. Summary.
- Clarke, Howard & Anngret Simms 1985: Towards a comparative history of urban origin. I: Clarke & Simms (utg.), *The comparative history of urban origins in non-Roman Europe* 2. Oxford (= *Brit. Arch.-Rep. Internat.Ser.* 255/1-2). Pp. 669-714.
- Crumlin-Pedersen, Ole 1985: Cargo ships of northern Europe AD 800-1300. I: A.E. Herteig (utg.), *Conference on waterfront archaeology in North European towns* 2. Bergen. Pp. 83-93.
- 1987: Häfen und Schifffahrt in der römischen Kaiserzeit sowie in der Völkerwanderungs- und Merowingerzeit Dänemarks. *Frühmittelalterliche Studien* 11. Pp. 101-123.
- Dekówna, Maria 1978: Les verres de Haithabu. *Annales du 7e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du verre*. Liège. Pp. 167-188.
- 1980: *Sztklo w Europie wczesno-średniowiecznej*. Wrocław. Summary.
- Düwel, Klaus et al. (utg.), 1985: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. III Der Handel des frühen Mittelalters*. Göttingen (= *Abhandl. d. Akad. d. Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. III* 150).
- (utg.) 1987: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. IV Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit*. Göttingen (= *Abhandl. d. Akad. d. Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. III* 156).
- Eggers, Hans-Jürgen 1951: *Der römische Import im freien Germanien*. Glückstadt.
- Ekholm, Gunnar 1923: Om uppkomsten av stil II. *Fornvännen* 18, 1923/1. Pp. 1-8. Zusammenfassung pp. 283f.
- Ellmers, Detlev 1985: Die Bedeutung der Friesen für die Handelsverbindungen des Ostseeraumes bis zur Wikingerzeit. I: S.O. Lindqvist 1985. Pp. 7-54.
- Evison, Vera I. 1982a: Bichrome glass vessels of the seventh and eighth centuries. *Studien zur Sachsenforschung* 3. Pp. 7-21.
- 1982b: Anglo-Saxon claw beakers. *Archaeologia* 17. Pp. 43-76.
- 1983: Some distinctive glass vessels of the post-Roman period. *Journal of glass studies* 25. Pp. 87-93.
- 1988: Some Vendel, Viking and Saxon glass. I: Hårdh et al. 1988. Pp. 237-245.
- Godłowski, Kazimierz 1986: Jakuszowice. *Recherches archeologiques de 1984*. Kraków. Pp. 23-34.
- Gudesen, Hans Gude 1980: *Merovingertiden i Øst-Norge*. Oslo (= *Universitetets Oldsaksamling. Varia* 2).
- Gurevič, Frida Davydovna 1981: *Drevnij Nodgordok. Posad-okul'nyj gorod*. Leningrad.
- Hansen, Steffen Stumann 1982: Andersminde. *Mark og montre* 18. Pp. 25-38.
- Hansen, Ulla Lund 1987: *Römischer Import im Norden*. København (= *Nordiske fortidsminder B* 10).
- 1988a: Handelscentre i Danmark i romersk og ældre germansk jernalder. I: *Festskrift til Olaf Olsen på 60-årsdagen den 7. juni 1988*. København. Pp. 79-92. Zusammenfassung.
- 1988b: Handelszentren der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Dänemark. I: Hårdh et al. 1988. Pp. 155-166.
- Hansen, Vagner & Helge Nielsen 1979: Oldtidens veje og vadesteder. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1977 (1979). Pp. 72-117. Summary.
- Harden, Donald B. 1956: Glass vessels in Britain AD. 400-1000. I: D.B. Harden (utg.), *Dark Age Britain. Studies presented to E.T. Leeds*. London. Pp. 132-167.
- Hauken, Åsa Dahlin 1984: *Vestlandskittlar*. Bergen [stencilerad magisteravhandling, jfr NAA 1984/305].
- Hedeager, Lotte 1988: Money economy and prestige economy in the Roman Iron Age. I: Hårdh et al. 1988. Pp. 148-153.
- Herschend, Frands 1980: Två studier i öländska guldfynd. *Tor* 18, 1978-1979 (1980). Pp. 33-294. Summary.
- Hodges, Richard 1982: *Dark Age Economics*. London.
- 1985: The beginning of the medieval iron industry in Western Europe. I: *Medieval iron in society*. Stockholm (= *Jernkontorets forskning, serie H* 34). Pp. 299-306.
- Hodges, Richard & David Whitehouse 1983: *Mohammed, Charlemagne & the origin of Europe*. London.
- Holmqvist, Wilhelm 1964: Glass. I: W. Holmqvist & B. Arrhenius (utg.), *Excavations at Helgö* 2. Stockholm. Pp. 243-260.

- 1980. *Vikingar på Helgö och Birka*. Stockholm. (Version in Engl.: *The Swedish Vikings in Helgö and Birka*. Stockholm).
- Hougen, Ellen Karine 1968: Glassbegre i Norge fra sjette til tiende århundrede. *Viking* 1968. Pp. 85-109. Summary.
- 1969: Glassmaterialet fra Kaupang. *Viking* 1969. Pp. 119-137. Summary.
- Hunter, John 1975: Glasses from Scandinavian burials in the first millenium AD. *World archaeology* 7/1. Pp. 108-122.
- 1980: The glass. I: Ph. Holdsworth, *Excavations at Melbourne Street, Southampton, 1971-76*. London (= Council for British Archaeology. Research report 33). Pp. 59-72.
- Hårdh, Birgitta et al. (utg.) 1988: *Trade and exchange in prehistory. Studies in honour of Berta Stenquist*. Lund (= Acta Archaeologica Lundensia ser. in 8° 16).
- Hägg, Inga 1984a: *Die Textilfunde aus dem Hafen von Haithabu*. Neumünster (= *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 20).
- 1984b: Birkas orientaliska praktplagg. *Fornvännen* 78, 1983/3-4 (1984). Pp. 204-223. Summary.
- Ilkjær, Jørgen 1985: The weapon find from Illerup. *Frühmittelalterliche Studien* 18, 1984 (1985). Pp. 83-90.
- Isings, Clasina 1980: Glass finds from Dorestad, Hoogstraat 1. I: W.A. van Es & W.J.H. Verwers (utg.), *Excavations at Dorestad 1. The Harbour: Hoogstraat 1*. Amersfort. Pp. 225-237.
- Iversen, Mette & Ulf Näsman 1978: Smykkefund fra Eketorp-II. *Kuml* 1977 (1978). Pp. 85-104. Summary.
- Jankuhn, Herbert 1976⁶ (1986⁸): *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*. Neumünster.
- Jansson, Ingmar 1985: *Ovala spännbucklor*. Uppsala (= Aun 7). Summary.
- 1987: Communications between Scandinavia and Eastern Europe in the Viking Age. I: Düwel et al. 1987. Pp. 773-807.
- Jensen, Stig (utg.) i tryck: *Ribeegnen gennem 10.000 år*. Århus (= *Jysk arkæologisk selskabs skrifter*).
- Jørgensen, Lise Bender 1984: North European textile production and trade in the first millenium AD. *Journal of Danish archaeology* 3. Pp. 124-134.
- 1986: *Forhistoriske tekstiler i Skandinavien*. København (= *Nordiske fortidsminder B* 9).
- Jørgensen, Mogens Schou 1988: Vej, vejstrøg og vejspærring. I: P. Mortensen & B.M. Rasmussen 1988. Pp. 101-116. Summary.
- Koch, Ursula 1987: *Der Runde Berg bei Krach 6. Die Glas- und Edelsteinfunde aus den Plangrabungen 1967-1983. 1-2*. Heidelberg/Sigmarin-gen.
- Kristensen, Hans Krongaard 1988: Udgravningerne ved Viborg Sønderø. *Hikuin* 14. Pp. 9-22. Summary p. 347.
- Kromann, Anne 1987: Die römischen Münzen von Gudme. *Frühmittelalterliche Studien* 21. Pp. 61-73.
- Kyhlberg, Ola 1986a: Late Roman and Byzantine solidi. I: B. Hövén et al. *Excavations at Helgö 10. Coins, iron and gold*. Stockholm. Pp. 13-126.
- 1986b: Samhällsteori kring Husgrupp 3 i Helgö. *Fornvännen* 80, 1985/4 (1986). Pp. 263-280.
- La Baume, Peter 1953: Die Wikingerzeit auf den Nordfriesischen Inseln. *Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe* 29, 1952-53. Pp. 5-185 & Taf. 1-32.
- Lamm, Carl Johan 1929-1930: *Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen Osten 1-2*. Berlin.
- 1941. *Oriental glass of medieval date found in Sweden*. Stockholm.
- Lamm, Kristina 1986: Replik till Ola Kyhlberg. *Fornvännen* 80, 1985/4 (1986). Pp. 281-283.
- Lind, Lennart 1988. *Romerska denarer funna i Sverige*. Stockholm. Summary.
- Lindquist, Sven-Olof (utg.) 1985: *Society and trade in the Baltic during the Viking Age*. Visby (= *Acta Visbyensia* 7).
- Lundström, Agneta 1981: Survey of the glass from Helgö. I: A. Lundström & H. Clarke (utg.), *Excavations at Helgö. 7 Glass-iron-clay*. Stockholm. Pp. 1-38.
- Lundström, Per 1981: *De kommo vida ...* Stockholm. Zusammenfassung.
- Lønstrup, Jørn 1986: Das zweischneidige Schwert aus der jüngeren römischen Kaiserzeit im freien Germanien und im römischen Imperium. I: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III* (= *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 20). Stuttgart. Pp. 747-749.
- Madsen, Helge Brinch 1984: *Ribe exactions 1970-76. 2 Metal-casting*. Esbjerg.
- Malmer, Brita 1966: *Nordiska mynt före år 1000*. Lund (= *Acta Archaeologica Lundensia, ser. in 8°* 4).
- 1983: Hur gutarna använde silvret. I: I. Jansson (utg.), *Gutar och vikingar*. Stockholm. Pp. 248-254.
- 1985: Circulation of monetary silver in the Baltic during the Viking Age. I: S.-O. Lindquist 1985. Pp. 185-194.
- Menghin, Wilfried 1983: *Das Schwert im frühen Mittelalter*. Stuttgart.
- Metcalfe, D.M. 1986: Nyt om sceattas af typen Wodan/monster. *Nordisk numismatisk unions medlemsblad* 1986/6. Pp. 110-120.
- Mortensen, Peder & Birgit M. Rasmussen (utg.) 1988: *Fra Stämme til*

- Stat 1. Jernalderens samfund*. Århus (= *Jysk arkæologisk selskabs skrifter* 22).
- Munksgaard, Elisabeth 1956: Late-Antique scrap silver found in Denmark. *Acta Archaeologica* 26, 1955 (1956). Pp. 31-176.
- 1978: Justerede ringe af ædelmetal fra germansk jernalder og vikingetid. *Aarbøger f. nord. oldk. og hist.* 1978. Pp. 150-154. Summary.
 - 1987: Spätantikes Silber. *Frühmittelalterliche Studien* 21. Pp. 82-84 & pl. 16.
- Müller-Wille, Michael 1976: *Das Bootkammergrab von Haithabu*. Neumünster (= Berichte über die Ausgrabungen von Haithabu 8).
- 1983: Der Schmied im Spiegel archäologischer Quellen. I: H. Jankuhn et al. (utg.), *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit II*. Göttingen (= *Abhandl. d. Akad. d. Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. 3.F* 123). Pp. 216-260.
 - 1985: Westeuropäischer Import der Wikingerzeit in Nordeuropa. I: S.-O. Lindquist 1985. Pp. 79-102.
 - 1988: Hedeby und sein Umland. I: Hårdh et al. 1988. Pp. 271-278.
- Myrvoll, Siri 1985: The trade in Eidsborg hones over Skien in the medieval period. *Iskos* 5. Pp. 31-47.
- Nerman, Birger 1975: *Die Vendelzeit Gotlands I:1 Text*. Utg. av A. Lundström. Stockholm.
- Nielsen, Leif Chr. 1987: Omgård. The Viking Age water-mill complex. *Acta Archaeologica* 57, 1986 (1987). Pp. 177-204.
- Nielsen, Svend 1987: Denarerne fra romersk jernalder – funktion og udbredelse. *Aarbøger f. nord. oldk. og hist.* 1986 (1987). Pp. 147-164. Zusammenfassung.
- Näsman, Ulf 1973: Metal-supply in Eketorp. *Antikvariskt arkiv* 53 (= *Early medieval studies* 6). Pp. 97-103
- 1984a: *Glas och handel i senromersk tid och folkvandringstid*. Uppsala (= *Aun* 5). Summary.
 - 1984b: Zwei Relieffibeln aus Öland. *Præhistorische Zeitschrift* 59/1. Pp. 48-80 & pl. 13-16.
 - 1986: Vendel period glass from Eketorp-II, Öland, Sweden. *Acta Archaeologica* 55, 1984 (1986). Pp. 55-116.
 - 1988: Analogislutning i nordisk jernalderarkæologi. I: P. Mortensen & B. Rasmussen 1988. Pp. 123-140. Summary.
- Odelman, Eva (övers.) 1986: *Boken om Ansgar. Rimbert: Ansgars liv*. Stockholm.
- Olsen, Olaf 1975: Nogle tanker i anledning af Ribes uventet høje alder. *Fra Ribe Amt* 1975. Pp. 225-258.
- Parkhouse, Jonathan 1976: The Dorestad quernstones. *Berichten ROB* 26. Pp. 181-186.
- Petersen, Jens Erik 1988: Farvergade i Næstved. *Aarbøger f. nord. oldk. og hist.* 1987 (1988). Pp. 171-209. Zusammenfassung.
- Ramskou, Thorkild 1980: Vikingebroen over Vejle å-dal. *Nationalmuseets arbejdsmark* 1980. Pp. 25-32.
- Randsborg, Klavs 1980: *The Viking Age in Denmark*. London.
- 1987: Römische Gläser und Bronzegefäße im Norden: Ein Kommentar. *Acta Archaeologica* 57, 1986 (1987). Pp. 211-228.
- Resi, Heid Gjøstein 1979: *Die Specksteinfunde aus Haithabu*. Neumünster (= *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 14).
- 1987: Reflections on Viking Age local trade in stone products. I: *Proceedings of the tenth Viking congress*. Oslo (= *Universitetets Oldsaksamlings skrifter* NR 9). Pp. 95-102.
- Roesdahl, Else 1980: *Danmarks vikingetid*. København.
- Sanderson, D.C.W; J.R. Hunter & S.E. Warren 1984: Energy dispersive X-ray fluorescence analysis of 1st millennium AD glass from Britain. *Journal of Archaeological Science* 11, 1984. Pp. 53-69.
- Sawyer, Peter 1982: *Kings and Vikings*. London.
- Schovsbo, Per Ole 1988: *Oldtidens vogne i Norden*. Frederikshavn. Zusammenfassung.
- Skovgaard-Petersen, Inge 1981: The written sources. I: M. Bencard (utg.), *Ribe excavations 1970-76* 1. Esbjerg. Pp. 21-62.
- Skaarup, Jørgen 1976: *Stengade II*. Rudkøping. Zusammenfassung.
- Stjernquist, Berta 1967: *Models of commercial diffusion in prehistoric times*. Lund (= *Kungl. Hum. Vetenskapssamf. Scripta Minora* 1965-1966/2).
- 1985: Methodische Überlegungen zum Nachweis von Handel aufgrund archäologischer Quellen. I: Düwel et al. 1985. Pp. 56-83.
 - 1986: Glass from the settlement of Gårdlösa, southern Sweden. *Meddelanden från Lunds universitets Historiska museum*. NS 6, 1985-1986. Pp. 139-166.
- Steuer, Heiko 1987a: Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archäologischer Zeugnisse. I: Düwel et al. 1987. Pp. 113-197.
- 1987b: Gewichtsgeldwirtschaften im frühgeschichtlichen Europa. I: Düwel et al. 1987. Pp. 405-527.
- Straume, Eldrid 1987: *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr.* Oslo.
- 1988: The grave from Nordre Rør, Rygge, Østfold. I: Hårdh et al. 1988. Pp. 167-176.
- Tau, Stela & Mircea Nicu 1985: Ein beschrifteter Glasbecher aus der Nekropole von Barcea-Tucuci (4. Jahrhundert u.Z.). *Dacia N.S.* 29. Pp. 165-166.

- Thompson, Edward Arthur 1982: *Romans and Barbarians*. Madison, Wi.
- Thomsen, Per O. 1987: Lundeberg 1. *Årbog for Svendborgs & omegns museum* 1986 (1987). Pp. 12-52. Summary.
- 1988: Lundeberg. *Årbog for Svendborgs & omegns museum* 1987 (1988). Pp. 17-29. Summary.
- Thorvilsen, Elise 1972: Dankirke. *Nationalmuseets arbejdsmark* 1972. Pp. 47-60.
- Thrane, Henrik 1987: Das Gudme-Problem und die Gudme-Untersuchung. *Frühmittelalterliche Studien* 21. Pp. 1-48 & pl. 1-16.
- 1988: Import, affluence and cult – interdependent aspects? I: Hårdh et al. 1988. Pp. 187-196.
- Trotzig, Gustaf 1967: Gegensätze zwischen Heidentum und Christentum im archäologischen Material des 11. Jahrhunderts auf Gotland. I: S. Ekdal (utg.), *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*. Visby (= *Acta Visbyensia* 3). Pp. 21-30.
- 1978: Metallkärl av koppar och dess legeringar under vikingatid och medeltid – en systematisering. *Fornvännen* 73, 1978/1. Pp. 5-19.
- 1984: Gefässe aus Kupfer und seinen Legierungen. I: G. Arwidsson (utg.), *Birka II:1*. Stockholm. Pp. 219-230.
- Verhulst, Adrian 1970: Der Handel im Merowingerreich: Gesamtdarstellung nach schriftlichen Quellen. *Antikvariskt arkiv* 39 (= *Early medieval studies* 2). Pp. 2-54.
- Vierck, Hayo 1970: Zum Fernverkehr über See im 6. Jahrhundert. I: K. Hauck, *Goldbrakteaten aus Sievern*. München. Pp. 355-395.
- 1983: Ein Schmiedeplatz aus Alt-Ladoga und der präurbane Handel zur Ostsee vor der Wikingerzeit. *Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte* 2, 1983/2. Pp. 3-64.
- 1984: Mittel- und westeuropäischer Einwirkungen auf die Sachkultur von Haithabu/Schleswig. I: H. Jankuhn et al. (utg.), *Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an Siedlungen im deutschen Küstengebiet. 2 Handelsplätze des frühen und hohen Mittelalters*. Pp. 366-422.
- Voss, Olfert 1955: The Høstentorp silver hord and its period. *Acta Archaeologica* 25, 1954 (1955). Pp. 152-165.
- 1986: Jernudvindingsanlæg i Danmark fra forhistorisk og historisk tid. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1985 (1986). Pp. 25-30. Summary.
- Wamers, Egon 1985: *Insularer Metallschmuck in wikingerzeitlichen Gräbern Nordeuropas*. Neumünster (= *Offa-Bücher* 56).
- Watt, Margrethe 1987a: Guldageren. *Skalk* 1987/2. Pp. 3-9.
- 1987b: Guldmandenes parade. *Fra Bornholms Museum* 1986 (1987). Pp. 67-78.
- Ørsnes, Mogens 1966: *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder*. København. Zusammenfassung.

Note

1. Fyndlista över trattbägare karterade på fig. 7. Inom klammer [] troliga trattbägare.
- UPPLAND Birka (Arbman 1937:36ff; Arwidsson 1984:204) – Helgö (Holmqvist 1964:256f) – Ås-Husby (Arbman 1937:45) – SÖDERMANLAND [Edeby, Aspö] (Arbman 1937:45) – GOTLAND [Paviken (P. Lundström 1981:96ff)] – SKÅNE Åhus (Callmer 1982:149; 1984b:73) – BORNHOLM Sorte Muld (Watt 1987a:9) – Langeland [Stengade (Skaarup 1976:176)] – Jylland Aggersborg (Näsman i manuskript) – Andersminde (S.S. Hansen 1982:43) – Darum (Arbman 1937:46) – Ribe (Näsman i Bencard 1979:130) – [Århus (H.H. Andersen et al. 1971: 124)] – VESTFOLD Kaupang (E.-K. Hougen 1969:119) – NORDLAND Hadsel (E.-K. Hougen 1968:99) – Tyskland Hedeby (Dekówna i Müller-Wille 1976:63ff) – Föhr (P. La Baume 1953:99) – Morsum Kliff, Sylt (P. La Baume 1953:99) – Menzlin, Anklam (refs. se Steuer 1987a: 147f) – Augsburg (refs. se Steuer 1987a:146) – Paderborn (refs. se Steuer 1987a: 146) – Kordel, Trier (Arbman 1937:26ff; se Steuer 1987a: 146) – NEDERLÄNDERNA Dorestad (Isings 1980) – Wierum Schoun (Arbman 1937:47) – ENGLAND Hamwic (Harden 1956:153; Hunter 1980:68ff) – York (refs. se Steuer 1987a:148) – FRANKRIKE Saint-Denis (opublicerat, information Nicole Meyer, självsyn 1988) – SOVJETUNIONEN Novgorod (Gurevič 1981 fig. 24).